

MARIA PRATS I FERRET

TEMPS I VIDA QUOTIDIANA DE LES DONES
DE BARCELONA

Tesi Doctoral dirigida per la
Dra. M.Dolors Garcia Ramon

*Vista i plan
Dra. Dolors Garcia*

Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona
Bellaterra, febrer de 1997

5.3. Temps regalat: temps pels altres i per la llar

Per l'estudi dels diferents aspectes del temps de treball reproductiu o del temps de treball domèstic i de cura de les persones³⁶ utilitzarem de manera successiva i complementària informació provinent de les dues fonts que constitueixen la base d'aquest treball: l'Enquesta sobre l'ús del temps i les entrevistes en profunditat. Això serà possible per tots els temes tractats, tret de l'aproximació quantitativa al temps de treball domèstic, que es basa únicament en les dades de l'Enquesta.

5.3.1. Organització i planificació del treball domèstic i de cura de les persones

Hem considerat important incloure en aquest panorama sobre el treball domèstic la qüestió de la seva organització i planificació, és a dir aquella part de la feina que encara que no impliqui la seva realització de manera directa i personal suposa preveure-la, encarregar-la, delegar-la, buscar solucions als problemes que sorgeixen... tasques totes elles que en el camp professional formen part del treball quotidià i es tenen en compte alhora d'establir diferents nivells de responsabilitat professional. Per analitzar aquesta qüestió comptem tant amb les opinions expressades en les entrevistes en profunditat com amb les dades de l'Enquesta, que utilitzarem successivament.

Tal i com es desprèn de les entrevistes en profunditat el temps d'organització i planificació no és un treball que requereixi un temps de realització cronometrat i exclusiu, sovint es compatibilitza amb altres activitats, però en tot cas suposa un temps mental que mentre es dedica a això no es pot concentrar en

---

³⁶ Per alleugerir la lectura del text utilitzarem indiferentment les expressions treball domèstic i de cura de les persones i treball reproductiu. No entrarem a discutir aquí l'oportunitat ni l'acceptació específica de cada nomenclatura i entenem de manera genèrica que sigui quina sigui l'expressió utilitzada inclou totes aquelles tasques necessàries pel manteniment i el benestar quotidià de les persones i de les llars.

altres tasques i actua a modus d'interferència, generant un mecanisme més de desigualtat respecte els qui no s'ocupen d'aquesta planificació. A vegades aquest neguit d'haver de pensar en tot pot tenir efectes sobre la salut mental de les dones, pot generar insomni o estris i afectar notablement a la seva qualitat de vida.

A més a més, mentalment sempre et preocupes de coses que normalment a ells no els hi preocupen. Vull dir que d'alguna manera el teu temps lliure, a no ser que sigui fora, fora completament, això que diguis "bé, em desconnecto i s'ha acabat". Normalment, vol dir que has de pensar en que necessites alguna cosa, o que s'ha de fer alguna cosa, o... És una altra manera de pensar.

(PURA, 34 anys, treballadora de transports)

La mujer que trabaja, con críos es muy pesado para pensar en todo, la cabeza que para pensar eso y lo otro, que te falta aquí, te falta allí, que si tienes problemas en el trabajo por esto y por lo otro. No descansas, es que estás durmiendo y estás brrrr...

(MARIA, 41 anys, conserge)

Quan s'avalua el conjunt del treball reproductiu aquesta feina no és visible, però en canvi és imprescindible, i si no hi ha algú que "la tingui al cap" el muntatge domèstic no acaba de funcionar. Aquesta és una tasca que assumeixen de manera majoritària les dones fins i tot en els casos en que hi ha una responsabilitat compartida pel que fa a la realització del treball domèstic i de cura de les persones.

Potser la feina que a mi em toca, que és la que m'empipa més, és la de coordinació i organització, qui ho porta al cap tot sóc jo (...) Quan vaig amunt i avall, en els desplaçaments... quan estic planxant, és d'aquelles coses que suposo que et funcionen molt com un automatisme. Quan fas feines mecàniques com planxar o estàs pelant les patates del sopar doncs dius: mira avui convé fer això o s'ha de fer aquesta compra...

(ALÍCIA, 37 anys, mestra)

Vivim en una societat masclista i... Perquè de fet ells t'ajuden, però si tu no te n'has recordat del paper higiènic, doncs, vull dir... Te n'has de recordar de totes les coses de la casa.

(MARISOL, 42 anys, empleada comerç)

I això malgrat que partim d'una situació en que ell tenia molt clar que els dos érem corresponsables i tal, però noto que li és molt difícil corresponsabilitzar-se de certes coses, sobretot referides a la casa (...) tot això hi haig de pensar jo encara que després ell ho executi, però qui ho ha de pensar sóc jo.

(PEPA, 34 anys, tècnica d'educació)

Aquest protagonisme de les dones en aquesta tasca també el confirmen els resultats de l'Enquesta, segons la qual fins a un 72% de les entrevistades organitzen i planifiquen personalment i en solitari el treball domèstic.

En un 13% de casos les entrevistades declaren que se'n ocupa en solitari una altra dona de la família, probablement la mare o la sogra de l'entrevistada, quan aquesta encara viu a la llar materna, perquè encara no hi ha hagut emancipació o perquè conviuen vàries generacions sota un mateix sostre, mentre que en altres casos es pot tractar de la filla de l'entrevistada. Un reduït 7,6% de les entrevistades manifesten compartir aquest treball organitzatiu amb la seva parella, mentre que la resta correspon a una gran varietat de situacions de repartiment de responsabilitats, totes elles força minoritàries (vegeu gràfic 5.3.1. a l'annex 5).

Els resultats de l'Enquesta també ens permeten analitzar l'organització i la planificació del treball domèstic en funció d'altres variables, com per exemple el tipus de llar o la situació laboral de l'entrevistada, per obtenir una informació una mica més detallada, però que de tota manera confirma la responsabilitat preeminent de les dones, observada a nivell general. Per exemple si fem l'anàlisi de les dades segons el **tipus de llar** observem que, mentre que és força lògic que a les llars unipersonals les responsables siguin les pròpies entrevistades, a les llars formades per parelles les responsables de l'organització del treball domèstic segueixen essent les dones en solitari en més d'un 70% dels casos (vegeu taula 5.3.1. a l'annex 5).

La corresponsabilització amb la parella només assoleix un nivell raonable, de més del 20% del total, en el cas de les parelles sense criatures. Semblaria per tant que quan el volum de treball a realitzar és més gran la balança s'inclina més cap al costat de les dones i que en canvi la corresponsabilitat és més factible quan la càrrega de treball global és menor. Aquesta tendència sembla fora de tota lògica, però cal matisar-la tenint en compte un efecte d'edat i generacional i per la major presència relativa de mestresses de casa en les llars formades per parelles i criatures.

Pel que fa a la responsabilització per part d'una altra dona de la família destaca el cas de les llars monoparentals, on probablement l'especificitat i les dificultats derivades d'aquesta situació motiven una major participació d'una altra dona de la família, la filla o la mare de l'entrevistada. Val a dir que en canvi aquesta responsabilització per part d'una altra dona és inexistent en el cas de les dones que viuen soles i en el cas de les que formen llars amb parella, però sense fills o filles.

Si observem ara aquesta mateixa qüestió en funció de la **situació laboral** de les entrevistades veiem, tal com era d'esperar, que les mestresses de casa assumeixen l'organització i la planificació del treball domèstic de les seves llars de manera exclusiva en el 96,4% dels casos (vegeu taula 5.3.2. a l'annex 5). Les dones que es troben en altres situacions també segueixen essent les protagonistes d'aquesta activitat, però en menor mesura: així la responsabilitat exclusiva de l'entrevistada segueix representant el 70,5% dels casos per les aturades i el 65,8% per les dones ocupades.

La corresponsabilització amb la parella, essent molt baixa en totes les situacions, és relativament més freqüent en el cas de les dones que treballen i en el cas de les inactives, casos en que assoleix el 10%. En canvi la responsabilització per part d'una altra dona de la família se situa al voltant del 15% en tots els casos, tret del de les mestresses de casa, que no compten amb aquest recurs.

5.3.2. Divisió del treball domèstic

A partir dels resultats de l'Enquesta observem que, tal i com hem vist que succeïa en el cas de la planificació i l'organització del treball domèstic, l'assumpció de la major part de la realització d'aquest treball també recau en les dones, en les pròpies entrevistades o en altres dones del seu entorn (vegeu taula 5.3.3. a l'annex 5). Del conjunt de tasques pròpies del treball domèstic que han estat individualitzades, únicament les reparacions domèstiques escapen a aquesta pauta. En tota la resta d'activitats les entrevistades assumeixen les tasques en exclusiva en més de la

meitat dels casos.

On això es fa més pal·lès és en la cuina i la neteja de la roba, on la realització per part de l'entrevistada tota sola supera el 65% dels casos. Les reparacions, tal com hem dit, destaquen per ser l'única tasca on el paper de la parella és predominant, mentre que la compra es caracteritza per ser la tasca que més es comparteix. El paper d'altres persones en la realització del treball domèstic és en general poc significatiu, la participació d'una altra dona de la família supera lleugerament el 10% en tasques com la compra d'aliments, la neteja de la roba i la cuina, mentre que la participació d'una persona contractada és molt minoritària i bàsicament correspon a tasques molt específiques com la neteja de la casa o la realització de reparacions domèstiques, mentre que per la resta de tasques aquesta opció no supera mai el 6%.

Podem examinar aquest repartiment del treball domèstic en funció de la **situació laboral** de l'entrevistada i això ens fa veure que, amb la mateixa excepció de les reparacions domèstiques, la concentració del treball en mans de la dona entrevistada encara s'accentua més quan aquesta és mestressa de casa, arribant al 85% (vegeu gràfic 5.3.2. a l'annex 5). Paral·lelament s'observa que compartir la feina o contractar a algú perquè la faci és més habitual entre les dones que treballen que entre la resta, encara que entre un 40 i un 60% ho segueixen fent en solitari. Les dones aturades es troben de fet en una situació intermitja entre aquests dos col·lectius pel que fa a la realització no compartida del treball domèstic, encara que probablement han vist recular el nivell de corresponsabilització que podien haver assolit mentre treballaven.

També podem analitzar com influeix en aquest repartiment de tasques el **tipus de llar**. Lògicament les llars on el treball és assumit de manera més exclusiva per la pròpia entrevistada és a les llars unipersonals, on assoleix percentatges superiors al 90%. Aquesta situació però també és força habitual a les llars amb fills i filles petits, on supera el 80% i a les llars formades per parelles sense fills, amb un 77% del casos.

És interessant assenyalar que aquelles llars on el nivell de corresponsabilització amb la parella respecte el treball domèstic és més gran, és a les llars formades per parelles sense fills, on supera el 25% per totes les tasques, tret de la neteja de la roba, que només la comparteix un 12%. Aquest canvi de tendència en la divisió tradicional del treball també és visible en el percentatge de casos en que la parella de l'entrevistada en solitari assumeix determinades feines, que és sempre més gran en aquest tipus de llars que en la resta. Per interpretar aquestes dades hem de tenir en compte que en aquestes llars és més habitual que la dona treballi que en les llars amb criatures, per tant es tractaria d'un efecte combinat del tipus de llar i la situació laboral, en el qual també influeix l'edat de l'entrevistada.

A les llars formades per parelles i fills o filles aquest nivell de corresponsabilització de la parella decreix, i encara ho fa amb més força quan els fills i filles són majors de catorze anys, situant-se al voltant o per sota del 10%, tret de la compra, tasca que cada cop més es fa més com una activitat familiar conjunta. Semblaria que, a banda de la càrrega suplementària de feina que suposa la presència de criatures petites a les llars i que pot forçar a una major participació de les parelles, s'hauria de considerar l'efecte de l'edat, pel qual les dones més joves tindrien més probabilitats de compartir el treball domèstic que no pas les dones més grans.

La realització del treball domèstic per part d'una altra dona de la família suposa entre un 20 i un 30% dels casos en les llars amb presència de fills o filles majors de catorze anys, siguin formades per parelles o en llars monoparentals, mentre que en la resta de llars aquesta situació és força minoritària. Això ens fa pensar que són justament aquestes filles les altres dones de la família que assumeixen aquest treball.

Finalment la contractació d'alguna persona per realitzar el treball domèstic ja hem vist que és sempre poc important. L'única particularitat a destacar en aquest aspecte és la major presència relativa del recurs a una persona contractada en el cas de les llars amb presència de criatures petites i en les llars unipersonals. En el

primer cas s'explica per la major quantitat de feina que generen les criatures i que fa objectivament més necessari l'ajut, mentre que en el segon cas pensem que es pot associar a l'opció personal de dones soles que prioritzen la professió i es desentenen del treball domèstic delegant-lo en una altra persona a la qual paguen per fer aquesta feina.

Tal com hem vist fins ara, el treball domèstic és un treball majoritàriament realitzat per les dones, fins i tot quan estan incorporades al mercat laboral. Ara bé, tal i com mostren les opinions expressades a les entrevistes en profunditat, que comentem a continuació, això no vol dir que els hi agradi fer-lo, com a màxim manifesten que hi estan acostumades o que ho tenen ben organitzat perquè sigui menys dur. Pràcticament ningú manifesta que hi gaudeixi i més aviat és vist com una càrrega a la qual no es poden sostreure. D'altra banda es tracta d'un treball que tampoc està socialment valorat, al contrari, s'identifica com quelcom monòton, repetitiu, poc creatiu... i aquesta visió negativa acaba sent assumida per qui el realitza. A més i tal com veurem en l'apartat següent, és un treball difícil de comptabilitzar perquè no s'acaba mai i inclou múltiples petites tasques que sovint no es tenen en compte quan fem anàlisis agregades basades en les tasques més comunes.

A mi el treball de la casa no m'agrada en absolut. Aleshores ho faig perquè ho haig de fer, però no m'agrada en absolut.
(MARISOL, 42 anys, empleada comerç)

És que de la casa no pots fiar-te. Perquè si vols dedicar-t'hi les vint-i-quatre hores del dia, les hi pots dedicar, no s'acaba mai. Perquè no solament, et dediques a la casa, anar netejant i... sinó que és el *nano* que et ve amb els deures que l'has d'ajudar, l'altre que no sé què, l'altre que vull comprar-me uns pantalons... En fi, llavors, una mica, tot això és feina de casa, encara que no es pot...
(BERTA, 43 anys, agent assegurances)

Sembla que s'hagin de donar situacions extremes de manca de temps i de sobrecàrrega, com les que tendeix a provocar l'activitat professional, perquè la parella o la família reaccioni i s'incorpori amb més o menys normalitat a la realització d'un treball del que tothom en treu profit. Tot i així aquesta corresponsabilització no

acostuma a ser equitativa i les dones segueixen assumint la part principal, la més pesada i la que no es veu ni té reconeixement del treball domèstic. D'altra banda la participació dels homes en el treball domèstic i de cura no només és clarament inferior en nombre d'hores dedicades, emparant-se en la seva dedicació al treball professional, sinó que tendeix a concentrar-se en tasques molt determinades: apart de les reparacions domèstiques, aquesta participació es concentra en tasques que es realitzen en l'espai públic i que impliquen relació amb altres persones, com ara anar a comprar o passejar criatures.

M'ajuda el marit, per ara ningú més, però tornem a estar amb el mateix, que ell arriba a les set a casa o a les sis, té una feina de no parar. Ens partim la feina, ell fa els dinars, jo prefereixo escombrar i fregar que no cuinar, ens partim la feina però es pot dir que lo gros, escombrar, fregar i treure la pols ho segueixo fent jo perquè al migdia estic a casa i ell no hi és.
(MATILDE, 28 anys, empleada de comerç)

A vegades, a més, les ajudes es donen en temes molt puntuals, en anar a comprar, treure a passejar els nens, però les feines més de fons, les més pesades o quan un nen o una nena està malalt està molt clar que qui ha de faltar del treball és la dona.
(ALÍCIA, 37 anys, mestra)

O sigui, els homes d'avui en dia són com més conscients, més... Ho veus inclús aquí a la feina que hi ha molts nois que venen a comprar i abans no venien homes al mercat. I ara hi ha molts xicots que, bé, els agrada la cuina i tal i són ells els que s'hi dediquen, o sigui, perquè vénen cada setmana ells a comprar.
(MARISOL, 42 anys, empleada de comerç)

És interessant retenir l'experiència de retrocés de la corresponsabilització que viuen a voltes les dones aturades o les que han hagut de tornar a la llar per algun altre motiu. En el moment en que s'han quedat sense feina o han reduït les hores de dedicació al treball professional, ràpidament la resta de la família aprofita per arrepenjar-se i tornar a la situació d'exempció i privilegi originals.

Quan jo treballava més hores tenia més ajuda, però després s'acostumen de seguida, ells estan desitjant que deixis de treballar tantes hores per desocupar-se, això sí, per ells és un respir molt gran el que els hi hagi tret feina de la casa, no la fan gaire de gust, la fan per obligació, més que per devoció.
(PAULA, 40 anys, administrativa, 2 fills)

Val a dir que a vegades les mateixes dones frenen aquest camí cap a una corresponsabilització més equitativa, quan manifesten desconfiança envers la capacitat dels homes per assumir la realització de determinades tasques o creuen que no les fan ni tan de pressa ni tan ben fetes com elles. Aleshores es cau en la temptació de seguir-ho fent enlloc d'emprendre un procés d'aprenentatge, potser més costós inicialment, però a la llarga més rendible estratègicament.

Porque cuando le dejo hacer a él, madre mía! Comemos muy mal. Muy buena intención, pero comemos muy mal, y la vez que lo llevo al mercado siempre lo lían. Y si pide doscientos gramos en una cosa le meten cuatrocientos, y si pide una costilla le dan un "entrecot"... O sea que, a los hombres siempre les toman el pelo.

(IRENE, 35 anys, representant)

A mi em fa l'efecte que els ensenyo com ho faria amb una nena, però em fa l'efecte que passen més els nois, que ja és una cosa que... no sé perquè a mi em sembla que les seves mans poden treballar igual que les meves, llavors veig que no, que no tenen la mateixa gràcia per deixar el cobrellit, que com el deixava jo quan tenia la seva edat, ara potser la meva mare era més dura i jo ara no ho sóc tant i fem la vista més grossa, però em fa l'efecte que als nois els hi costa més d'aprendre les coses de la llar.

(PAULA, 40 anys, administrativa)

5.3.3. Temps dedicat al treball domèstic

El que més caracteritza al temps de treball domèstic, al conjunt de tasques necessàries pel manteniment de la llar i de la família, és la dificultat que planteja la seva estimació i comptabilització. A diferència del temps de treball productiu, en aquest cas no hi ha una dedicació prefixada, ni un horari establert per realitzar aquesta feina i això fa que la seva durada sigui força indefinida, que s'estengui al llarg de tot el temps de vigília, sense poder determinar on comença i on acaba i que se superposi amb altres temps de la vida quotidiana. Per tot això considerarem que la informació disponible amb la que treballarem, tot i ser de naturalesa quantitativa, és una aproximació subjectiva més a la qüestió, en el sentit que no totes les dones perceben aquest temps de treball de la mateixa manera i allò que per una és treball potser per una altra no ho és o fins i tot es considera oci, com per exemple cosir. Tot i així la informació obtinguda ens és útil per poder

comparar la realitat de dones que viuen en diferents situacions i per veure com aquestes situacions incideixen en la càrrega d'hores de treball domèstic que unes i altres assumeixen. Assenyalem que per a la confecció d'aquest apartat ens basem únicament en els resultats de l'Enquesta.

En general la tendència és que el temps de treball domèstic se subestimi pel fet d'estar compost de petites fraccions de difícil agregació i per la quota d'imprevisibilitat que comporten. És a dir que habitualment s'ofereix un càlcul de mínims i en canvi queda fora d'aquesta estimació una part de la feina que es realitza, sigui perquè no es considera treball o perquè s'oblida en el còmput. Un exemple d'això seria el temps dedicat a fer encàrrecs o gestions pel diferents membres de la família o bé el temps dedicat a atendre les altres persones de la llar en qüestions menys visibles que la neteja o el menjar, com per exemple el temps per escoltar, per esperar... Aquest temps sovint no es comptabilitza com a treball domèstic pròpiament dit, però en canvi absorbeix una part considerable de temps al llarg de la jornada.

La tendència a la subestimació del treball domèstic i de cura es pot haver vist reforçada per l'efecte de l'agregació, en el sentit que el que es demanava era el conjunt del temps dedicat a les tasques de la llar i la família, sense especificar el temps dedicat a cada una de les tasques que la conformen per separat, i aquesta generalització pot haver incidit en la subestimació esmentada. Cal tenir-ho en compte, tot i així a l'hora de comptabilitzar el temps que les dones entrevistades dediquen a aquest treball ens trobem amb veritables jornades completes, que quan se sumen a una jornada professional paral·lela es converteixen en la doble o triple jornada que tantes dones treballadores han de carretejar en la seva vida quotidiana.

La primera dada rellevant és el fet que pràcticament no hi ha dones, són menys d'un 2%, que no realitzin treball domèstic i de cura de cap mena i que per tant no li dediquin cap hora. Hem de suposar que es tracta fonamentalment de dones joves, filles de llars on hi ha una mestressa de casa a temps complet que les allibera totalment

d'aquest tipus de càrrega, o bé de dones incapacitades per qualsevol raó per fer aquesta mena de feina. El que ens interessa assenyalar és que aquesta dada no té res a veure amb els percentatges que coneixem pel cas dels homes, entre els quals continuen essent majoria els que es troben en aquesta situació d'inhibició respecte del treball domèstic i de cura.

Pel que fa a la gran majoria de dones que sí que fan treball domèstic i de cura, la seva dedicació és molt variada. Destaquen les que hi dediquen entre 10 i 19 hores setmanals, que sumen un 23,5%. A aquest grup principal segueixen, amb percentatges al voltant del 18%, les que hi dediquen de 20 a 29 hores setmanals i les que hi dediquen més de 50 hores setmanals. La resta es reparteixen pels altres intervals però amb major pes relatiu en els que concentren un major nombre d'hores.

El volum d'hores dedicades al treball domèstic i de cura varia molt en funció de la **situació laboral** de l'entrevistada, en la línia del que també s'observa quan s'analitza la divisió del treball i el seu repartiment per tasques entre els membres de la unitat familiar (vegeu gràfic 5.3.3. a l'annex 5). Com era d'esperar, les qui dediquen més temps a aquest treball són les mestresses de casa, la major part de les quals realitzen més de 30 hores setmanals de treball domèstic, mentre que més del 40% li dediquen més de 50 hores setmanals, un volum d'hores que s'equipara i supera la jornada de qualsevol treballador professional. Lògicament les dones que treballen dediquen molt menys temps que les mestresses de casa a la realització del treball domèstic i de cura. En aquest cas la majoria de les dones, un 65%, declaren dedicar a aquesta feina menys de 30 hores setmanals, mentre que les que n'hi dediquen més de 50 són tan sols un 9% del total. Les aturades es troben en una situació intermitja entre les treballadores i les mestresses de casa, aproximadament la meitat dediquen a les feines de la llar i de la cura de les persones més de 30 hores setmanals, mentre l'altra meitat es trobaria per sota d'aquestes 30 hores setmanals.

5.3.4. Temps per tenir cura de les persones

El treball de tenir cura de les persones no inclou únicament el tenir-ne cura en allò que és bàsic i elemental, com l'alimentació, el vestit o el sostre i que estaria inclòs en volum de treball domèstic estudiat fins aquí, sinó que hi ha col·lectius de població que per les seves característiques de feblesa o de dependència generen una demanda suplementària de temps per poder atendre'ls, sigui de manera regular o eventual. Ens referim, d'una banda, a les persones adultes que requereixen atencions especials: persones malaltes, molt grans o discapacitades i d'altra banda als infants, que de per sí no són persones autosuficients.

A partir de les dades de l'Enquesta podem conèixer la importància de la presència d'aquestes persones que requereixen atencions especials i intensives a les llars de les entrevistades, aquest és un bon indicador del volum de treball de cura que aquestes han d'assumir. Encara que es tracti d'un reduït nombre de casos, només un 3,2% de les entrevistades manifesten trobar-se en aquesta situació, cal tenir en compte que sovint es tracta de situacions plantejades d'imprevist, d'emergència i que al mateix temps demanen un volum de treball molt intensiu, amb moltes hores de dedicació.

Val a dir que a banda d'aquestes, hi ha un 7% de les dones entrevistades que, encara que no tinguin a casa algú amb aquestes necessitats especials, tenen altres familiars amb els que no conviuen, però que requereixen un cert temps de cura, com per exemple el cas de moltes persones grans que viuen soles, però compten amb l'assistència quotidiana per part d'alguna altra dona de la família.

D'altra banda, bona part d'aquest treball domèstic i de cura correspon a la demanda intensiva de treball que genera la **presència de fills i/o filles** a les llars. Segons les dades de l'Enquesta, el 80% de les dones entrevistades es troben en aquesta situació, si bé cal tenir en compte que aquests requeriments i la seva traducció en temps de treball, varien molt en funció de l'edat

d'aquestes filles o fills. De fet gairebé la meitat d'aquestes dones conviuen amb menors de catorze anys i un 20%, és a dir una de cada cinc, ho fan amb criatures menors de sis anys. Cal tenir en compte que més de la meitat de les dones entrevistades que conviuen amb fills o filles estan ocupades, el que posa de manifest una situació de sobrecàrrega considerable, que s'accentua a l'observar que en la majoria dels casos són les pròpies dones en solitari o conjuntament amb una altra persona les que assumeixen les responsabilitats relatives a tenir cura d'aquestes criatures.

Val a dir que aquest treball de tenir cura de les criatures també ha estat tradicionalment assumit per les dones, ja que es considera com una més de les responsabilitats que se suposa que han d'assumir les mestresses de casa quan a més a més són mares. Ara bé, la incorporació de les dones al món del treball s'ha anat incrementant progressivament en les darreres dècades i en conseqüència s'ha reduït progressivament el nombre de mestresses de casa, com a mínim de les que ho són a temps complet. Això vol dir que actualment patim les conseqüències del buit que s'ha produït, sense que la societat hagi sabut desenvolupar, amb la mateixa rapidesa amb que s'han produït els canvis, solucions alternatives pel que fa a la cura dels infants o d'altres persones amb necessitats especials com els malalts o les persones discapacitades.

Per analitzar amb més detall aquest repartiment desigual del treball de tenir cura de fills i filles l'hem desglossat en una sèrie de tasques en el qüestionari de l'Enquesta, per tal de demanar a les entrevistades qui assumia la responsabilitat en cada cas. Per fer-ho hem distingit dues fases de la vida dels infants, menors de sis anys i menors de catorze anys, seleccionant algunes feines que cal fer quotidianament en funció d'aquesta edat de les criatures. En el primer cas es diferencia: bany i higiene personal, preparar l'alimentació, donar el menjar i aixecar-se a la nit; mentre que en el segon cas es diferencia: portar els infants a l'escola i recollir-los, ajudar a fer els deures, ocupar-se dels infants malalts, portar els infants a les activitats d'oci, anar a les reunions de l'escola i portar els infants al metge.

Per la primera franja d'edat, la de les dones que conviuen amb menors de sis anys, sobta el fet que en la majoria dels casos sigui la pròpia entrevistada qui realitza totes les tasques especificades, i molt especialment en la preparació del menjar infantil (vegeu taula 5.3.4. a l'annex 5). Per la resta de feines aproximadament una quarta part de les dones declaren que la comparteixen amb la parella, mentre que els casos en que qui ho fa és la parella assoleixen un màxim al voltant del 14% pel bany i per aixecar-se a la nit. Els casos en que és el propi infant el qui fa la tasca només són significatius en l'administració del menjar, que correspondria als infants més grans d'aquesta franja d'edat i que ja solen menjar sols. L'execució d'aquestes tasques per part d'altres persones, de la família o de fora, és extremadament reduïda, situant-se per sota del 3% del total.

Tal com hem observat per altres variables, la **situació laboral** també influeix en aquesta distribució de responsabilitats relatives a tenir cura de les criatures petites (vegeu gràfic 5.3.4. a l'annex 5). De fet es reproduïx la situació observada pel conjunt de les entrevistades, però amb un nivell d'execució en solitari de les diferents tasques més accentuat en el cas de les mestresses de casa, i un major nivell de coresponsabilització amb la parella en el cas de les dones treballadores.

La segona bateria de tasques s'adreça a totes les dones que conviuen amb fills i filles menors de catorze anys (vegeu taula 5.3.5. a l'annex 5). Un cop més la responsabilitat majoritària per totes aquestes tasques recau en l'entrevistada de forma exclusiva, molt especialment quan es tracta de qüestions relacionades amb la salut, com portar els infants al metge (68%) o ocupar-se'n quan estan malalts (64%), tanmateix per la resta de tasques els percentatges d'execució per part de l'entrevistada s'acosten al 50%.

Les tasques que en major mesura es comparteixen amb la parella són les reunions de l'escola, portar els infants a realitzar activitats d'oci i l'ajut en la realització dels deures escolars. Pel

que fa a la responsabilització per part de la parella en solitari aquesta segueix sent una opció minoritària, sempre per sota del 12% del total de respostes, però que és notablement més marcada en el cas de dues tasques: portar els infants a l'escola i ajudar-los a fer els deures escolars. La participació d'altres persones en la realització d'aquestes tasques és molt minoritària i l'autoresponsabilització només és significativa en l'anar i venir de l'escola, activitat que fan en solitari aproximadament una quarta part dels infants menors de catorze anys.

Observem un cop més com influencia la **situació laboral** en aquest repartiment de responsabilitats i confirmem la tendència anteriorment esmentada en el sentit que les mestresses de casa presenten uns nivells d'execució no compartida sempre superiors a la resta de dones, les dones aturades presenten un nivell molt similar, mentre que per les dones ocupades aquests percentatges són sempre menors que pel conjunt (vegeu gràfic 5.3.5. a l'annex 5).

Per tal d'entrar una mica més a fons en el repartiment de responsabilitats relatives a ocupar-se dels infants hem seleccionat un parell de situacions que, a modus d'exemple, ens il·lustren sobre la realitat d'aquest repartiment quan es dona una situació relativament excepcional.

El primer cas fa referència a les solucions que s'adopten quan un infant menor de catorze anys està malalt (vegeu taula 5.3.6. a l'annex 5). Davant aquesta situació un 37,5% de les entrevistades se'n ocupen personalment perquè no estan ocupades, el mateix percentatge correspon a aquelles que deixen els infants malalts al càrrec d'algun familiar, aquestes dues opcions per tant responen a la majoria dels casos. Aproximadament un 10% de les entrevistades deixen d'anar a treballar davant una eventualitat com aquesta, mentre que un 6% paguen a alguna persona perquè se'n faci càrrec. Els casos en que els infants es queden amb el seu pare o bé es queden sols es troben per sota del 4% del total de famílies amb infants menors de catorze anys.

Si repetim l'anàlisi en funció de la **situació laboral** de

l'entrevistada trobem que entre les mestresses de casa el percentatge de les que es queden amb el fill o la filla malalts puja al 92%, mentre que entre les aturades ho fan el 78% del total. Les dones ocupades són les que es veuen més forçades a adoptar solucions alternatives, encara que la majoria, un 57,6%, recorren a altres familiars com a solució més habitual, un 16,6% deixen d'anar a treballar i un 10,9% paguen els serveis d'una o un "cangur".

La segona situació plantejada és la de les sortides nocturnes que eventualment hagi de realitzar la dona entrevistada (vegeu taula 5.3.7. a l'annex 5). Aquí la cosa es resol de forma més taxativa, ja que el 41,% ho resolen no sortint, especialment quan els infants són encara molt petits. El 38% recorren a familiars diferents del pare que es fan càrrec dels infants, un 9,1% es queden sols, mentre que un 7,9% opta per pagar a una o un "cangur".

Moltes d'aquestes situacions, relacionades amb la feina de tenir cura de les persones també han estat evocades per les dones en les entrevistes en profunditat. Per exemple en el cas de l'atenció a les persones grans o malaltes, visquin o no a la mateixa llar de l'entrevistada, hi ha prou experiències de com tradicionalment són les dones les que han assumit aquesta feina, especialment quan són mestresses de casa. Ara bé, en el moment que aquestes s'han convertit en treballadores, però no han estat rellevades d'aquesta responsabilitat o no han tingut l'oportunitat de compartir-la amb altres persones, s'han plantejat problemes de coordinació molt complicats i que generen estats d'estrès i d'ansietat en les dones que passen per l'experiència. Mentre que els homes solen limitar-se a qüestions de tipus logístic, com ara el transport o les gestions administratives, elles solen ser les que es fan càrrec de l'atenció directa a la persona malalta o anciana.

La veía que lo estaba pasando muy mal, me tenía que ir a trabajar, no podía faltar al trabajo, porque como pierdes una plaza de trabajo ? y con críos es imposible. Corriendo para arriba y para abajo, llevarla al médico, para aquí y allá. Al final ingresó en el hospital, estuvo en estado de coma, se tiró un mes, nos turnábamos, una noche se quedaba mi marido, otra noche me quedaba yo, desde el hospital me iba a las cinco de la mañana y cogía un taxi y para el trabajo, desde el trabajo iba llamando a ver como seguía ella.
(MARIA, 41 anys, conserge)

Entro a les vuit i fins a les tres, i després a casa a fer el dinar, dinar i llavors, fer les coses de casa, o anar a comprar, o anar a algun lloc, si tinc que anar a veure a la meva mare, la meva sogra, si tinc que portar al metge si a una o a l'altra... coses d'aquestes.
(NATI, 42 anys, funcionària)

El meu marit s'ha cuidat sempre més de les gestions, de bellugar papers, quan s'ha hagut d'internar en una clínica... això sempre ho ha fet més aviat ell, però atendre directament el malalt sempre he sigut jo qui l'ha atès.
(PAULA, 40 anys, administrativa)

Igualment en el cas de la feina de tenir cura dels infants, la percepció de que la mare és la responsable principal pel que fa al benestar dels fills i filles és compartit per les mateixes dones, que ho viuen com quelcom que sempre ha estat així i que és difícil canviar. Tal com hem vist anteriorment, a l'analitzar les xifres, únicament el treball professional de les dones sembla introduir un canvi de comportament, encara que aquest es doni més per necessitat i evidència que per convenciment i que no sempre impliqui el pare de les criatures.

Bueno, porque una vez que tienes hijos, la responsabilidad es más tuya que del marido, o de la pareja. Por norma general, tu pareja, pues, parece ser que va a trabajar y cuando llega, pues, llegó. El fin de semana te echa una ayudita pero tú no, tú tienes que levantarte, organizar la niña, darle la comida, el desayuno y después encargarte ya, no solamente de llevarla, traerla, darle de comer..., sino a la vez que también se te pone enferma, pues, la niña a quien llama es a la madre. O sea, que la que no duerme, por norma general, es la madre, la que la lleva al doctor es la madre.
(IRENE, 35 anys, representant)

5.3.5. Estratègies de gestió del treball domèstic

Una de les principals estratègies que han desenvolupat les dones per enfrontar-se als problemes de la manca de temps ha estat esforçar-se per desviar una part d'aquest treball domèstic i de cura cap a altres persones, del nucli familiar o de fora d'aquest, per tal que aquest treball sigui cada cop més compartit. Tant les xifres com els punts de vista analitzats als apartats anteriors han mostrat que el repartiment igualitari és encara una realitat utòpica a la majoria de llars, però tanmateix les diferències observades en el repartiment del treball domèstic que experimenten les dones ocupades i la resta de dones, fan pensar que

pot haver-hi un canvi de tendència, que es vagi consolidant en el futur i que descarregui, almenys parcialment, a les dones de la responsabilitat que fins ara han assumit en exclusiva per la major part de les tasques que configuren aquest treball domèstic.

De tota manera, i mentre una realitat més igualitària no sigui assolida en la pràctica, les dones s'han hagut d'espavilar recorrent a altres estratègies complementàries d'aquesta. La major o menor utilització d'aquestes estratègies ha pogut ser quantificada gràcies a les dades de l'Enquesta, que analitzarem en segon lloc, mentre que les entrevistes en profunditat ens han informat sobre quines són aquestes estratègies i ens ofereixen testimonis concrets de com es desenvolupen i com són viscudes en la pràctica quotidiana.

La **simultaneïtat** en la realització de diverses activitats és un dels trets que millor caracteritzen el treball domèstic, i una de les estratègies que les dones utilitzen de manera més generalitzada, per fer front al problema d'escassetat de temps que pateixen i per tal de rendibilitzar al màxim el temps disponible. Aquesta pràctica, tot i que es desenvolupa de manera espontània i sense ser-ne gaire conscient, genera sentiments contradictoris entre les dones. A unes les deixa descontentes, amb la sensació que fan les coses de pressa i malament, mentre que n'hi ha d'altres, que a més de manifestar estar-hi acostumades, consideren que es tracta de la millor manera de fer-les.

Combino cuina, sobretot, amb la resta. Bàsicament l'eix és la cuina i a partir d'aquí ja et vas movent. "Bé, mentre s'escalfa l'aigua vaig posant una rentadora, o l'estenc". Normalment, l'eix és la cuina i, llavors, a partir d'aquí vas fent la resta de... t'ho vas combinant.
(LEONOR, 26 anys, funcionària)

Pones la lavadora, vas haciendo la comida y de camino pues vas fregando la casa, vas haciendo las habitaciones, vas vigilando la comida otra vez y cuando terminas el piso pues la comida ya está y entonces ya te pones a comer y ya lo tienes todo...
(MARIA, 41 anys, conserge)

Perquè a vegades les començo tres o quatre vegades. A vegades vols anar tant de pressa que dius: "ara, començo a fer el llit, però ara penso que he de posar la rentadora". Deixo el llit a mig fer i me'n vaig a posar la rentadora.

O al revés, vull dir, s'ha de fer, i és... No sé, no cal que t'ho digui, és feina simultània, moltes vegades ho fas.
(BERTA, 43 anys, agent assegurances)

Tampoco me siento sólo a mirar la tele, miro titulares de algún periódico, me gusta tejer o si tengo que repasar algo de ropa también o si tengo que escribir, como tengo la familia fuera cada diez días hay cartas, somos cuatro hermanos, padres, tías... hay siempre una dinámica de cartas, entonces esto también lo hago así, con un ojo miro la tele y con el otro escribo. Sí, sí, no me gusta hacer una cosa sola, siempre estoy haciendo varias cosas a la vez.
(TERESA, 46 anys, aturada)

Una altra de les estratègies utilitzades i més esmentades per les dones per fer front a la càrrega quotidiana de treball domèstic i per guanyar temps, és la de **planificar els recorreguts** i les sortides o les tornades a casa en funció dels encàrrecs, compres o gestions que cal fer pel bon funcionament de la llar. La planificació per l'aprofitament dels recorreguts s'emmarca normalment en el que són els desplaçaments quotidians i obligatoris, com per exemple les anades i vingudes de la feina o els viatges per deixar o recollir els infants de l'escola.

Quan torno cap a casa sí, normalment aprofito el camí per fer la compra sí, a més a més tinc la sort de que passo per la carretera de Sants, aleshores tinc possibilitats, no he de fer gaires coses especials per poder comprar perquè tinc moltes possibilitats, en aquest aspecte ho tinc fàcil.
(ALÍCIA, 37 anys, mestra)

Si no he deixat res organitzat, doncs, lo típic de les dones, anar amb la bossa, la cartera, el paraigua... a tots els llocs, i anar comprant. Una mica d'aquí i una mica d'allà, doncs, per a fer el sopar.
(BERTA, 43 anys, agent d'assegurances)

Per fer front a les necessitats relacionades amb la **cura dels infants**, les dones entrevistades també han desenvolupat estratègies a les quals recorren quan ni el pare ni la mare se'n poden fer càrrec per raons professionals o de la mena que sigui. Aquest pot ser un servei que es requereixi de manera habitual, per incompatibilitat d'horaris escolars i horaris de treball, o bé que es necessiti excepcionalment amb motiu de les vacances escolars, malalties dels infants... Per exemple la tasca de deixar o recollir els infants de l'escola és una de les que cada cop més s'organitzen de manera compartida, sigui amb altres familiars, amb amics...

Cap a les tres de la tarda el meu marit i jo ens truquem per veure a qui li toca anar a recollir la nena o si toca a una amiga nostra, que és la mare d'un nen que va a la mateixa escola que la meva filla, per tant sobre les tres resolc aquest problema.

(PEPA, 34 anys, tècnica d'educació)

El dia que he de recollir el nen a l'escola surto a dos quarts de cinc i el vaig a recollir a les cinc. Però això ho faig un o dos dies a la setmana. La resta de dies treballa fins a tres quarts de set, i a les set sóc a casa. Dos dies a la setmana, un dia..., el dimarts uns avis, i els dijous uns altres avis. Sols queda dilluns, dimecres i divendres que dilluns vaig jo, divendres va el pare del nen, i el dimecres ens ho partim.

(M.PILAR, 29 anys, biòloga)

Quan per alguna raó aquesta transferència de responsabilitats no es pot fer en l'àmbit dels favors personals o la solidaritat sempre queda el recurs dels serveis remunerats: escoles bressol, residències de gent gran, assistència a domicili... Però per raons econòmiques no totes les persones tenen aquesta opció, sinó que depèn dels recursos de cada família o de cada dona, la qual cosa genera desigualtats socials importants entre qui pot i qui no pot pagar pel temps dels altres.

Et passes la vida pagant. Pagant, perquè tens que pagar a una persona que te'l vagi a recollir i que te'l tingui fins que tu no vinguis, o que vingui la iaia o el que sigui.

(ELVIRA, 46 anys, aturada amb treballa eventuais)

Però quan són petits, doncs, t'has de buscar canguro, o t'has de buscar-te allò de casals, escoles..., que tot és pagant. El que em molesta més de tot això, és que sempre has d'anar amb la butxaca oberta. No tens cap ajuda. Vull dir que, estàs treballant, intentes fer alguna cosa i en canvi no tens cap ajuda per les criatures, en aquest país, ni en aquesta línia.

(BERTA, 43 anys, agent d'assegurances)

La utilització de **serveis a domicili** és potser una de les estratègies més innovadores, ja que aquest tipus de serveis són de disponibilitat recent i han experimentat una eclosió en els darrers anys a les nostres àrees urbanes. Hi ha excepcions a aquest caràcter novedós dels serveis a domicili, com és el cas del repartiment de gas butà, que es tracta d'una activitat ben tradicional. El recurs a aquests serveis permet simplificar o substituir determinades feines o gestions del treball domèstic, subcontractant-les a empreses que s'ocupen de realitzar-les i

lliurar-les al domicili corresponent: menjars fets, gas butà, congelats, compra en general, bugaderia, costura...

Lo del menjar fet sí, però també excepcionalment aquell dia que arribes tan cansat o així i dius encarreguem una pizza o quelcom al xinès, però és un extra, no és una cosa habitual.
(ALÍCIA, 37 anys, mestra)

Tot i que les tendències semblen indicar una expansió de la utilització dels serveis a domicili hi ha factors que la frenen, com ara el seu cost, la necessitat d'haver d'estar a casa per la recepció del producte o el servei i la pèrdua de control directe sobre la comanda realitzada.

Ho faria servir si pogués però no arriba el pressupost... No és que estigui en contra, m'encantaria demanar pizzes i demanar pollastre a l'ast i tintoreria, i fins i tot que em portessin la compra a casa, no m'importaria però... Prohibit, després queda el pressupost.
(NATÀLIA, 33 anys, funcionària)

Todo esto incrementa los costes. Si pudiera, pues sí, como por ejemplo, llamar al Caprabo "oye, súbame tal", de maravilla ¿no?. Porque también me ahorraría esos tres cuartos de hora que empleo en tener que ir y volver.
(IRENE, 35 anys, representant)

Finalment cal esmentar que tampoc és infreqüent l'estratègia segons la qual les dones es neguen, molts cops de manera inconscient, temps personal per la **cura de sí mateixes** amb l'objectiu de poder atendre els requeriments del treball domèstic i de cura, en casos extrems fins i tot arriben a autonegar-se les necessitats més bàsiques com puguin ser el menjar i el dormir.

Y cuando he salido a la calle pienso "ostras, no sé si me he peinado..." o no me he mirado al espejo, que no sé como estoy, que físico tengo. Y por la noche voy tan cansada físicamente, quiero decir, de trabajar la cabeza "de pagar este mes", o lo que sea, las crías... Que no me doy cuenta si me he mirado al espejo, si me ha crecido el pelo, si lo tengo corto... Es un desastre.
(FRANCISCA, 33 anys, assistenta de neteja)

Les dades de l'Enquesta ens permeten quantificar el major o menor recurs a aquest tipus d'estratègies per part de les dones barcelonines de 25 a 50 anys. La **simultaneïtat** és una pràctica

molt habitual entre aquestes dones: tres quartes parts de les dones entrevistades declaren realitzar varies de les diverses tasques que configuren el treball domèstic al mateix temps. La principal raó per la qual practiquen aquesta simultaneïtat és el desig d'aprofitar millor el temps, perquè pensen que fent varies coses al mateix temps, aquest es rendibilitza més. En alguns casos també manifesten que ho fan per costum, o perquè els ve de gust (vegeu gràfic 5.3.6. a l'annex 5). També es bastant habitual que es combini el treball domèstic amb altres tasques pròpies del temps d'oci. Concretament, i a tall d'exemple, a l'Enquesta s'ha comptabilitzat que un 40% de les dones entrevistades aprofiten per fer alguna altra activitat domèstica, planxar, cosir, fer labors... mentre miren la televisió.

L'estratègia de **planificar els recorreguts** i les sortides o les tornades a casa és utilitzada de manera habitual per un 80% de les entrevistades, mentre la resta recorre aquest sistema només de tant en tant.

La presència i utilització d'**aparells electrodomèstics**, que facilitin o alleugereixin la càrrega de treball domèstic a realitzar, també ens serveix com un indicador indirecte d'estratègies. Ens interessa analitzar-la per les grans diferències que s'aprecien entre la disponibilitat d'aparells d'ús més o menys universal, com ara la rentadora automàtica de roba, i altres aparells de més recent introducció i dels que només disposen capes encara reduïdes de la població (vegeu taula 5.3.8. a l'annex 5). A continuació de la rentadora, l'aparell més present és l'aspiradora, disponible en un 62% de les llars de les entrevistades, així com el forn microones, que el trobem en la meitat dels casos. Altres aparells, com el rentavaixelles (28%) o l'assecadora de roba (16%) són encara d'ús minoritari.

A vegades, a més de comptar amb aquests aparells, que alleugereixen la càrrega de treball domèstic a realitzar, algunes llars compten amb **ajuts de tipus personal**, però es tracta d'una minoria entre el conjunt, tot i que hem de tenir en compte que aquesta dada pot estar subestimada per l'elevada presència de

treball submergit en aquest sector i per tant la voluntat explícita d'encobrir-lo tant per part de qui rep el servei, com per part de qui el presta. En menys d'un 1% dels casos es compta amb la presència d'una persona fixa, a temps complet i amb pernocta, per realitzar el treball domèstic, mentre que el nombre de llars on es compta amb una assistència per un determinat nombre d'hores a la setmana representa aproximadament una quarta part del total, en un 14% de les llars l'ajut suposa menys de sis hores per setmana, mentre que en un 10% és superior a sis hores per setmana.

Val a dir que el recurs a aquest tipus d'ajut personal es dona en major mesura a les llars on hi ha una sobrecàrrega de treball, molts cops causada per la presència de persones malaltes o d'infants, o bé quan hi ha una sobrecàrrega de treball motivada per la major participació de les dones en el treball professional i l'absència de mestresses de casa. No cal dir que el recurs a aquest tipus d'ajut també està condicionat pel nivell de renda de la llar, la qual cosa també es relaciona amb el treball de les dones, perquè la seva independència econòmica els atorga major nivell de decisió sobre qüestions amb implicacions econòmiques com aquesta.

Una vessant especialitzada d'aquests ajuts de tipus personal el constitueixen els ajuts o serveis adreçats a tenir cura dels infants. Si ens cenym al cas de les dones que conviuen amb fills i filles menors de catorze anys i que per tant són susceptibles de trobar-se en aquesta situació, veiem que en un 62% dels casos poden recórrer a algun tipus d'ajut no remunerat, per exemple altres familiars, veïnat, amistats... En canvi el recurs a serveis d'atenció als infants remunerats, popularment coneguts com a "cangurs", és absolutament minoritari, ja que el 88% de les entrevistades amb fills i filles menors de catorze anys han declarat no comptar-hi. Del reduït grup que sí que utilitza "cangurs" un 62% ho fa menys de 10 hores per setmana, mentre que la resta hi recorre més de 10 hores setmanals.

Entre els **serveis a domicili**, els que es lliuren personalment a llar de la persona usuària, el més habitualment utilitzat és el del repartiment del gas butà, al qual recorren el 27% de les llars de les

entrevistades. Una altra gamma de serveis són els que distribueixen menjars preparats o congelats i que s'utilitzen en un 24% dels casos. La resta de serveis a domicili només són utilitzats per un 10% de les entrevistades i semblen tenir un caràcter més aviat excepcional.

5.3.6. Temps de treball domèstic i temps de treball professional: interrelacions i conflictes

Les interrelacions entre el temps de treball productiu i el temps de treball reproductiu es presenten gairebé sempre com a relacions conflictives, donat que es tracta d'activitats en competència, sigui per coincidència de franges horàries o bé sigui perquè la quantitat de temps dedicada a una de les activitats es fa a costa del temps dedicat a l'altra. Tradicionalment aquest conflicte es resolia amb una clara i compartimentada divisió del treball per sexes, de manera que cada persona dedicava el seu temps a una d'aquestes activitats que la quotidianitat actual sovint dificulta o impossibilita compaginar.

Ara bé, quan aquesta divisió estricta del treball per sexes s'ha trencat i la realització de treball productiu i reproductiu recau en les mateixes persones, el conflicte ha quedat damunt la taula sense que de moment s'hagi resolt, si més no a nivell col·lectiu. El panorama actual doncs, que interpretem que és de transició, es caracteritza pel conflicte obert entre aquests dos temps, un conflicte viscut principalment per les dones, que són les que generalment assumeixen la sobrecàrrega que aquesta situació genera.

En l'experiència de la vida quotidiana de les dones, que es manifesta en les entrevistes en profunditat, observem que, quan el conflicte es planteja, sol resoldre's a favor del temps de treball productiu o professional. Aquest és el temps central, el temps rígid i estructurador per excel·lència de la resta de temps de la jornada, tal com hem vist en anteriors apartats, mentre que el temps de treball reproductiu tendeix a ser més flexible i adaptable segons

les circumstàncies.

El dia que hi ha pols als mobles doncs queda la pols als mobles, però la botiga es té d'obrir i es té de tancar (...) Sempre vaig escopetejada, davant la possibilitat de tenir *crios* compto que o bé hauré de deixar de treballar o bé els hauré de tenir tot el dia en una guarderia.

(MATILDE, 28 anys, empleada de comerç)

Per fer-ho compatible, doncs, si tinc coses per fer a casa, perquè tu saps que les dones que treballem a fora fem doble feina. Fem la de fora i la de dintre. Llavors, doncs, has de buscar una mica, doncs, poder-t'ho compaginar. No sé, si un dia has d'anar al metge amb un *nano*, o no sé, a comprar una cosa determinada, llavors, clar, t'ho has de combinar. (...) de vegades, potser m'interessaria poder fer alguna cosa més a casa, que m'interessaria fer i no puc perquè he quedat amb algú i he hagut de sortir pitant. O sigui que, la feina és el primer sempre.

(BERTA, 43, agent d'assegurances)

Ara bé aquesta flexibilitat que se li suposa sempre al treball reproductiu no és ilimitada i també depèn de la seva naturalesa. Hi ha feines que es poden esperar o que es poden fer amb major o menor profunditat, dedicant-hi més o menys temps, però també n'hi ha d'inajornables, ens referim a les feines relatives al treball de cura, que són les més exigents i molt especialment a les que requereixen les criatures petites.

Hi ha dies que arribes a casa més cansada i dius: "avui passo de tot això perquè no en tinc ganes". Si no hi ha nens encara pots fer-ho, quan hi ha nens en la vida domèstica has de ser molt més ordenada.

(PURA, 34 anys, treballadora de transports)

Aquesta forta influència del temps de treball professional sobre el temps familiar sovint s'expressa en forma de descontentament, de sentiment negatiu, perquè la manca de temps dificulta o impedeix la relació normal entre els membres de la família. Aquestes dificultats encara s'agreugen més quan el treball es desenvolupa en horaris dissincrònics dels de la resta de la família fent materialment impossible la trobada.

A vegades havia de treballar fins a 11 hores en un dia i aleshores sí que m'interferia molt, estava tot el dia fora de casa i quan ho recordo no m'agrada, perquè hi havia dies que els nens els veia pel matí i no els tornava a veure fins a la nit, els hi feia el petó del matí i el petó de la nit, en tinc un record molt negatiu.

(PAULA, 40 anys, administrativa)

I durant molts anys, vaig fer el torn del matí aquí i a la tarda estava en una consulta privada, abans feia les dues feines i era molt complicat perquè sortia a les nou, nou i mitja de la nit i era molt complicat per anar a comprar, per atendre els meus fills, per moltes coses.
(LAURA, 45 anys, auxiliar clínica)

El meu marit s'aixeca d'hora i jo entenc que se'n vulgui anar a dormir d'hora, fa una feina molt pesada i entenc que a les 11 del vespre estigui cansat, però clar per altre banda és que ens veiem dues hores al dia, no tenim temps ni de discutir.
(MATILDE, 28 anys, empleada de comerç)

És interessant apuntar també les opinions d'algunes dones que no viuen aquesta interrelació entre el treball productiu i el reproductiu en termes de conflicte, sinó que tenen assumits els dos papers i creuen que tot és qüestió d'organitzar-se bé. N'hi ha que fins i tot pensen que el fet de treballar fora de casa obliga a tenir una organització molt més acurada de la feina i que això els permet disposar fins i tot de més temps lliure que les mestresses de casa que no s'organitzen.

M'agradaria tenir molt més temps, que pogués dedicar-me a altres coses. Però com que sé que, com que sóc realista, sé que no puc tenir més temps, llavors, ja m'organitzo.
(BERTA, 43 anys, agent assegurances)

Com que jo he treballat sempre, vull dir que m'ho he hagut de muntar així i no sé com seria de l'altra manera. Jo crec que m'avorriria molt, m'entens? (...) Jo m'ho organitzo a la meua manera, i el meu marit em dóna un cop de mà quan fa falta... Però vull dir, que jo m'ho munto a la meua manera i ja està. (...) Jo sempre dic que una dona que treballa i que es cuida de casa, se sap muntar més bé la feina, el temps lliure i tot que una altra que està a casa (...) I ja et dic, totes o gaire bé totes treballem, i som les que trobem temps per tot. I trobo que les que estan tot el dia a casa no tenen temps de res, eh?. No tenen mai temps de res. I jo dic "bé ja em diràs quina feina tenen?".
(NATI, 42 anys, funcionària)

Les interferències entre la vida professional i la domèstica o familiar no només es donen quan les dones treballen, sinó que sovint la situació personal i concretament les càrregues familiars són determinants a l'hora d'aconseguir un lloc de treball, perquè es pensa que aquestes circumstàncies fan que les dones estiguin menys disponibles per la feina.

Yo recuerdo que el INEM me dio un trabajo. Sobre todo, me dijeron así, no les digas que tienes hijos. Vale muy bien, entonces lo primero que pregunté fue "¿Pero si me van a asegurar en la cartilla están las dos? Entonces qué hago ¿quedo como una mentirosa?". "Es que nos han pedido personal pero sin hijos". "¿Por qué me dan el trabajo, entonces?".
(FRANCISCA, 33 anys, assistenta de neteja)

Pel que fa a les dades provinents de l'Enquesta, responen al planteig de dos tipus de preguntes. Les unes fan referència a les influències de l'activitat professional sobre les relacions familiars, mentre que les altres van en el sentit contrari i es refereixen a la influència de la vida familiar sobre el treball professional. En ambdós casos en referirem únicament a les respostes de les dones ocupades.

La influència de l'activitat professional en les relacions de parella de les dones ocupades ha causat conflictes en un 10% dels casos, mentre que en canvi un 27% de les entrevistades han experimentat una influència positiva, una millora de les relacions amb la parella. Tot i així la majoria no reconeixen que aquesta influència hagi existit ni en positiu ni en negatiu.

Pel que fa a les influències del treball professional sobre aspectes de la vida familiar, una de cada cinc entrevistades ocupades manifesten haver sentit que descuidaven la família per aquesta causa. Un percentatge força més elevat, un 40%, creuen que el fet de treballar els proporciona un major nivell de decisió dins de la família.

Un darrer aspecte que hem cregut oportú explorar és el de la influència de l'activitat professional en les decisions relatives a la descendència. En aquest cas un 20,7% creuen que ha suposat un retardament de la decisió de ser mares, mentre que per un 29,2% ha suposat una limitació del nombre de fills o filles.

En segon lloc hem de fer referència a les influències en sentit contrari, és a dir les de la vida familiar sobre el treball professional. Per un 23% de les entrevistades ocupades les seves responsabilitats familiars i domèstiques són un impediment per

tenir una feina millor, mentre que per un 29% ho són per fer cursos de reciclatge professional. Si comparem aquestes respostes amb el nombre d'hores setmanals de treball domèstic que les entrevistades ocupades realitzen habitualment, trobem que les respostes que afirmen afrontar un impediment augmenten al créixer el nombre d'hores de treball domèstic realitzades.

Altres aspectes de la influència de la vida familiar i domèstica sobre el treball professional, com ara les presses o els retards al sortir o a l'entrar de la feina afecten de manera habitual a una de cada cinc dones ocupades, mentre que les interrupcions, trucades o absències del treball provocades per qüestions familiars o domèstiques només afecten amb freqüència a un 5% de les ocupades.

Temps regalat a la feina que mai s'acaba

A l'elevat nivell d'ocupació i de compromís amb el treball professional que hem observat que tenen les dones barcelonines de 25 a 50 anys, hem d'afegir-hi el gens menyspreable volum de feina que també realitzen en l'àmbit del treball domèstic i de cura de les persones o treball reproductiu. Aquest és un treball que assumeixen majoritàriament les dones, tant pel que fa a la seva planificació i organització, com pel que fa a la seva realització. A més el nivell de coresponsabilització per part d'altres membres de la llar és encara molt baix i les dones solen assumir aquestes responsabilitats en solitari. Aquest protagonisme general de les dones en la planificació i la realització del treball domèstic és encara més accentuat en el cas de les mestresses de casa. En conjunt un 90% de les dones dedica a aquest treball un mínim de 10 hores setmanals i la meitat li dediquen un mínim de 30 hores setmanals, dedicació que constitueix una jornada completa o una clara doble jornada en el cas de les dones ocupades.

El tenir cura de les persones, especialment dels infants, persones malaltes o discapacitades, és una tasca que també és assumida majoritàriament per les dones. El nivell de coresponsabilització

en el sí de la llar és també molt baix en aquest aspecte, però la meitat de les dones compten amb l'ajut d'altres familiars per tenir cura dels infants. Les dones són també les que solen fer-se càrrec de les situacions imprevistes relacionades amb les criatures, com ara les malalties.

Fer front de manera continuada, intensa i exclusiva a aquests treballs no és quelcom exempt de tensions, sinó que genera conflictes entre persones i entre aquest temps i els temps dedicats a la resta d'activitats, amb un balanç final de manca de temps. Això fa que el temps dedicat al treball domèstic sigui percebut com una dificultat o més aviat com un condicionant pel desenvolupament del treball productiu i viceversa.

5.4. Temps per a sí mateixa: per dormir, reposar, formar-se i informar-se...

Hem reservat aquest apartat per tot el que anomenem “altres temps”, en oposició al temps de treball entès en sentit genèric, és a dir a tot el que no és temps de treball, ni productiu, ni reproductiu. En aquest calaix de sastre hi incloem fonamentalment el temps de dedicat a la son i el descans diari, habitualment nocturn, i el temps mal anomenat “temps lliure”, que també podríem anomenar temps de lliure disposició, temps disponible o temps per a una mateixa. Tots aquests temps depenen o estan en funció del temps central de treball.

El tercer i darrer apartat supera aquests límits i acaba fent una breu referència a l'organització i la disponibilitat de temps en un sentit global o general. Cal especificar que mentre que al referir-nos al temps dedicat a dormir o al temps lliure l'anàlisi es basa tant en dades de l'Enquesta com en dades de les entrevistes en profunditat, en aquest darrer cas ens limitarem a comentar els resultats de l'Enquesta sobre aquestes qüestions.

5.4.1. Les hores dedicades a dormir

Aquest és potser un del temps de més fàcil definició, en el sentit que tothom sol entendre el mateix quan se li demana quant temps dorm, tot i que hi ha qui hi inclou exclusivament el temps que passa dormint i qui hi inclou el temps de descans que passa al llit, encara que no dormi. Com en altres apartats, utilitzarem de manera complementària informació provinent de dues fonts diferenciades: l'Enquesta sobre l'ús del temps i les entrevistes en profunditat.

Segons l'Enquesta, el temps que es passa quotidianament dormint, calculat a partir de les mitjanes de les respostes de tota la població enquestada sobre les hores que es dormen habitualment en un dia laborable, ens permet afirmar que un 88,6% de les dones entrevistades dormen un promig d'entre sis i vuit hores diàries,

encara que el temps de son habitual de la majoria, un 41,1%, son les set hores diàries. Les que dormen més de vuit hores o menys de sis hores diàries sumen en conjunt només un 11% i constitueixen grups minoritaris. Encara que les diferències són molt petites, s'observa una tendència a dormir menys hores entre les dones de més edat.

Si comparem les hores diàries de son en funció d'altres variables, com ara la presència de criatures petites, el tipus de llar o la situació laboral, les diferències són també molt petites, de menys d'una hora diària. És lògic que això sigui així i que hi hagi menys diferències que quan estudiem altres tipus de temps, hem de tenir en compte que estem comptabilitzant el temps dedicat a una funció biològica bàsica, a la qual ningú es pot sostreure, almenys per a un mínim nombre d'hores diàries. Les diferències no són remarcables i només podem parlar de tendències: per exemple les dones amb criatures tendeixen a dormir menys que les que no en tenen, sobretot si aquestes són petites, un altre exemple és el de les dones ocupades, que tendeixen a dormir menys que les mestresses de casa i encara menys que les dones aturades.

Quan es demana si es troben a faltar hores de son les respostes s'equilibren en el sentit que la meitat de les dones entrevistades respon negativament, interpretem doncs que manifesten estar satisfetes amb el que dormen o que com a mínim en tenen suficient, mentre que l'altra meitat respon que sí que troba a faltar hores de son. Aquesta insatisfacció augmenta clarament, fins a un 64,6%, entre les dones que conviuen amb fills i/o filles, especialment quan aquests són menors de sis anys. Igualment entre les dones ocupades el percentatge de les que troben a faltar hores de son és superior al que presenten les dones aturades i les mestresses de casa. Fixem-nos que aquests resultats són coherents amb els comentats a l'anterior paràgraf, ja que la insatisfacció més gran es dona entre els col·lectius de dones que han declarat dormir menys hores, mentre que les que no troben a faltar hores de son són les que declaren dormir-ne més.

D'entre les aportacions de les entrevistes en profunditat sobre el tema del son i el descans quotidià només ens sembla interessant

extraure'n, per la seva particularitat, un parell d'apreciacions referides a les dificultats que tenen per dormir dos col·lectius de dones molt específics: les que tenen criatures petites i les que treballen de nit i per tant han de dormir de dia.

La presència d'infants petits acostuma a implicar menys hores de son per les persones adultes que hi conviuen perquè els infants se solen despertar durant la nit, per tant trenquen el ritme del descans, se solen despertar aviat i no fan distincions entre dies festius i laborables, per tant també dificulten l'efecte reparador del son que té per a moltes persones el temps del cap de setmana, quan no hi ha l'obligació del treball professional i teòricament es poden allargar les hores de son.

Ara també dormo més, perquè quan tens les criatures petites es lleven a la mateixa hora cada dia i et treuen del llit, ara tinc la sort de que això ja no passa, en aquest aspecte hem millorat.

(ALÍCIA, 37 anys, mestra)

Tal com hem vist abans, les dones treballadores tendeixen a dormir menys hores que la resta de dones, però si a més a més aquesta activitat professional la desenvolupen durant les hores nocturnes no només disposen de menor quantitat d'hores de son, sinó que aquestes hores de son són de menor qualitat. Aquestes persones, encara que es tracti d'un col·lectiu reduït, pateixen els problemes derivats d'haver de dormir en el temps que és de vigília per la gran majoria de la població, durant el dia. Això vol dir que mentre dormen, o ho intenten, han de sentir més sorolls que la resta de persones que dormen durant la nit. A més a més aquestes persones deixen de gaudir dels beneficis de la llum solar per la salut i l'estat d'ànim i tenen conseqüències negatives sobre la seva vida social de resultes d'aquest horari de treball dissincrònic, tal com ja s'ha assenyalat a l'apartat 5.2.2.2.

T'ho notes molt físicament el... Després, per exemple això, estàs tres dies o així que quan veus sortir el sol i veus la gent que surten tots pentinats amb el pa i tot, nets..., i tu arribes allà i t'has de posar a dormir, i sents soroll i sents tota la vida, tothom que es mou. I quan et tornes a llevar, a l'estiu no tant perquè ara encara fa sol, però a l'hivern sobretot, et tornaves a llevar i tornava a ser de nit. I estaves durant tres dies que no veies la llum. Com si diguéssim ni veies gent.

(ANDREA, 25 anys, periodista)

El dormir de dia és molt complicat perquè hi ha molt soroll i molt moviment. Doncs clar, no descansas i al no descansar el cos està sempre molt pitjor. L'humor de la persona varia molt, però molt.
(PURA, 34 anys, treballadora de transports)

5.4.2. El temps lliure

El temps lliure és un dels més difícils de definir i segurament per això la seva concreció i estudi han generat per si sols molta literatura, principalment en el camp de la sociologia. Aquí no ens hi entretindrem específicament, ni entrarem a discutir sobre la seva difícil i polèmica definició i denominació, sinó que en el nostre cas ens interessem pel temps lliure com un temps més, com una peça més entre els altres tipus de temps, en la construcció del trencaclosques dels temps quotidians de les dones barcelonines.

El principal problema que planteja abordar l'estudi del temps lliure és que el seu significat no és unívoc, sinó que sota aquesta mateixa accepció diferents persones o la mateixa persona en diversos moments, poden entendre coses totalment diferents i englobar-hi activitats ben variades. Aquesta limitació la trobem sigui quina sigui la metodologia que utilitzem, tant a l'Enquesta com en la realització d'entrevistes. En el cas de l'Enquesta preguntem sobre temps lliure, deixant que cada enquestada respongui en funció de la seva particular visió i experiència d'aquest concepte. En el cas de les entrevistes en profunditat aquesta càrrega de subjectivitat i els problemes que planteja es manté, però hi ha un major marge pel matís, per l'explicació d'allò que cada persona entén per temps lliure. Com en els apartats precedents, abordarem aquesta qüestió des de la doble i complementària perspectiva que ens ofereixen l'Enquesta sobre l'ús del temps i les entrevistes en profunditat, essent conscients de les limitacions que aquest intent comporta.

Ens ocuparem en primer lloc dels principals resultats de l'Enquesta en relació al temps lliure. Si analitzem el nombre d'hores de temps lliure de que les entrevistades disposen al llarg de la setmana observem que es tracta d'una de les dades on la dispersió de les respostes és més gran, mostrant grans diferències entre la

disponibilitat de temps lliure d'unes i altres dones (vegeu gràfic 5.4.1. a l'annex 5). Tot i així podem distingir dos grups majoritaris, l'un format pel 28,8% de les dones enquestades amb una disponibilitat de temps lliure d'entre 10 i 19 hores per setmana, i un altre format pel 32% de les enquestades que disposen de més de 30 hores de temps lliures a la setmana, mentre que per la resta d'interval els percentatges ronden el 15%. Aquesta varietat en les respostes fa difícil parlar en termes generals, encara que podem calcular una mitjana de 24 hores i 24 minuts de temps lliure a la setmana pel conjunt, aquesta dada no ens diu gran cosa i més aviat difumina la gran diversitat d'experiències i de percepcions existents sobre el temps lliure.

Tot i les limitacions que ja hem expressat que comporten en aquest cas les mitjanes, les utilitzarem per comparar la disponibilitat de temps lliure per part de dones que es troben en diferents situacions. Si establim la comparació a partir de les edats observem que les que diuen que disposen de més temps lliure són les dones més joves, mentre que les que diuen que disposen de menys temps lliure són les dones més grans. En les edats intermitges no s'aprecia una progressió entre les 30 hores setmanals de les unes i les 22 hores de les altres, sinó més aviat una dispersió d'aquestes mitjanes.

Aquests resultats, que no suggereixen cap explicació convincent, posen de relleu el que dèiem a l'inici de l'apartat sobre la subjectivitat que arrossega el mateix concepte de temps lliure i que fa que més que una dada sobre el temps lliure real, del que disposem sigui de l'apreciació que les dones tenen sobre la seva disponibilitat de temps lliure. A aquesta subjectivitat inherent al terme s'hi afegixen les diferències en la cultura de l'oci que tenen les dones de diferents edats. En general el temps lliure és més reconegut i reivindicat entre les dones més joves que entre les més grans, entre aquestes darreres estan més arrelats els sentiments de mala consciència per gaudir del temps per una mateixa, per descansar, fer allò que plau o per no fer res.

Si aquesta comparació entre les mitjanes de temps lliure la fem en

funció de la presència de criatures menors de sis anys obtenim una de les diferències més notables. Les que no tenen criatures petites disposen d'una mitjana de set hores setmanals més de temps lliure que les que en tenen, 26 hores enfront de 19, evidenciant fins a quin punt el treball de cura dels infants disminueix el temps disponible per altres activitats.

Aquesta correlació entre quantitat de temps lliure disponible i presència de fills a la llar també es confirma al fer l'anàlisi segons el tipus de llar. En aquest cas s'observa que les dones que disposen de menys temps lliure, entre 20 i 26 hores per setmana, són les que conviuen amb parella i fills, juntament amb les dones de llars monoparentals amb fills o filles menors de catorze anys, mentre que les dones que conviuen només amb la parella o que viuen soles són les que disposen d'una major quantitat de temps lliure, més de 30 hores per setmana.

Finalment si ens fixem en la situació laboral de les dones enquestades, observem que, tal com era d'esperar, les que disposen de menys temps lliure, 22 hores per setmana, són les dones treballadores, seguides de les mestresses de casa amb 24. Les dones aturades són les que declaren disposar de més temps lliure, 33 hores setmanals de mitjana.

També ens hem interessat per conèixer la percepció i el grau de satisfacció de les enquestades sobre la quantitat de temps lliure de que disposen habitualment (vegeu gràfic 5.4.2. a l'annex 5). Les respostes no són gaire optimistes, ja que un 61,3% de les dones enquestades manifesten que disposen de poc o gairebé gens de temps lliure, aquestes formen el col·lectiu de les menys satisfetes, les més afamades de temps. En el costat de la valoració positiva trobem un terç de dones que manifesten que tenen força temps lliure i un 10% que diuen tenir-ne molt.

També hem analitzat l'opinió sobre la quantitat de temps lliure disponible en funció d'altres variables. En aquest cas veiem que les que troben que tenen més temps lliure són les dels grups d'edat més extrems, les més joves i les més grans, mentre que les dones

dels grups d'edat intermitjos, de 30 a 39 anys, són les que en major mesura responen que tenen poc o gens temps lliure, el que ens permet identificar-les un cop més com les més atafegades. Les tendències observades en apartats anteriors també es repeteixen si fem l'anàlisi en funció de la presència de fills o filles menors de sis anys, quan hi ha infants d'aquesta edat el percentatge de les que consideren que disposen de poc o gens temps lliure passa de la meitat de les enquestades als dos terços.

També entre les dones que treballen el percentatge de les que creuen que disposen de poc o gens temps lliure és sempre superior al de les mestresses de casa i encara més respecte a les dones aturades. Fixem-nos que de fet hi ha una concordança en les respostes respecte a la quantitat de temps lliure efectivament disponible i l'opinió sobre si aquest és poc o molt. És a dir que les dones que declaraven tenir-ne més són les que troben que en tenen molt, mentre que les que declaraven tenir-ne menys són les que troben que en tenen poc.

Per completar el panorama sobre el temps lliure, l'Enquesta també qüestionava les dones sobre si consideraven o no temps lliure una selecció de quatre activitats: el treball domèstic, els moments dedicats a fer el que vol, els moments dedicats a la cura personal i els moments dedicats a la família (vegeu gràfic 5.4.3. a l'annex 5). Veiem que hi ha un acord quasi unànime per no considerar el temps de treball domèstic com a temps lliure. En el cas dels moments dedicats a la família i a la cura personal les respostes es divideixen, però quasi un 40% de les enquestades en el primer cas i un 23% en el segon, no els considera temps lliure. Finalment allà on hi ha més acord en sentit positiu és en els moments dedicats a fer el que es vol, que són considerats temps lliure per més del 95% de les dones enquestades.

L'Enquesta plantejava també quines eren les activitats realitzades habitualment per les dones durant el seu temps lliure a partir d'un llistat tancat de propostes. D'entre aquestes activitats proposades (vegeu taula 5.4.1. a l'annex 5) les que més dones realitzen de manera habitual són, i per aquest ordre, llegir, sortir amb amics,

descansar, veure la televisió i anar al cinema o al teatre, que són realitzades de manera habitual durant el temps lliure per més d'un 50% de les dones enquestades. Altres activitats menys practicades durant el temps lliure, però encara amb més d'un 30% de respostes positives, són les visites, els "hobbies", l'esport o les labors.

Finalment es va plantejar a les dones enquestades a què dedicarien el seu temps lliure si poguessin disposar-ne de més (vegeu gràfic 5.4.4. a l'annex 5). Dedicar-lo a si mateixa és la possibilitat que concentra més respostes, seguida de prop per la dedicació a la família i a més distància per la dedicació als amics i a les activitats socials. La resta d'opcions presenten percentatges de resposta molt més baixos, però és interessant destacar com és molt més elevat el nombre de dones que desitjarien dedicar aquest temps al treball professional que no pas les que opten pel treball domèstic.

A continuació utilitzarem les opinions i valoracions sobre el temps lliure expressades en les entrevistes en profunditat com a base de l'anàlisi. Poder recórrer a una segona font d'informació per estudiar un mateix tema ens sembla particularment útil en aquest cas, per tot el que ja hem comentat sobre els problemes de definició del terme, sobre la subjectivitat que aquest arrossega, sobre les dificultats per estimar-lo en termes d'hores... Aquests factors fan que el treball basat únicament en dades quantitatives es quedi a mig camí del que és la vivència del temps lliure per part d'aquestes dones, mentre que el treball amb les entrevistes ens permet incorporar valoracions sobre el temps disponible, la seva qualitat i contingut i la satisfacció que provoca, sense necessitat de quantificar-lo.

Una de les constatacions més interessants que podem extraure de les entrevistes és el fet que això que anomenem temps lliure és quelcom que per moltes dones no existeix. I aquí no ens referim tant al poc o gens temps lliure disponible en termes d'hores, tal com s'ha tractat anteriorment, sinó al fet que no es reconeix l'existència d'aquest temps amb una entitat pròpia, simplement per moltes d'elles és un temps inexistent, no s'hi compta. Aquest

sentiment, fruit d'una educació sexista, segons la qual les dones sempre han d'estar disponibles per fer les feines que constantment van sorgint en el si de la llar i la família, és més acusat entre les dones més grans, però també és present entre les més joves. La diferència és potser que aquestes darreres hi han pensat més, ho han comparat amb la vivència que del temps lliure tenen els seus companys i es plantegen que cal fer alguna cosa per conquerir aquest temps i el dret a gaudir-lo, mentre que entre les dones més grans el sentiment és més aviat de conformitat, no hi ha reivindicació i s'hi ha reflexionat menys.

Jo crec que per la manera de ser o per l'educació que hem rebut, les de la meva generació som poques les que pensem que el temps lliure és no fer absolutament res. O sigui, el no fer absolutament res, no arriba a ser un temps lliure, és com una pèrdua de temps (...) ha costat molt educar a una dona, ja de la meva edat o més gran, a dir "estic descansant, no haig de fer res i no faig res". En la meva educació, el descansar i no fer res era asseure't i poder fer ganxet, per exemple. Ja era fer una cosa que estàs descansada però anaves fent.

(ELVIRA, 46 anys, aturada amb treballs eventuais)

Ell arriba a casa i li agrada no fer res, ahir mateix el vaig telefonar: "què fas?", eren les set i mitja, diu: "estic assegut al silló". Aleshores posem... jo no sé estar a casa sense fer res, encara que sigui fer un puzzle, l'estona queestic a casa tinc que fer quelcom.

(MATILDE, 28 anys, empleada de comerç)

Una altra de les característiques d'aquest temps lliure, que es desprèn de les experiències de les dones entrevistades, és la seva forta dependència respecte de la resta de temps de la jornada. La disponibilitat o no de temps lliure o disposar-ne en major o menor quantitat és quelcom que habitualment depèn del treball domèstic i del treball productiu, i és evident que si es fan ambdós tipus de treball aquesta dependència és més gran i per tant hi ha més probabilitats de que hi hagi menys temps lliure.

Tot i així, les dones entrevistades expressen un desig d'autogestionar el temps lliure, bàsicament a partir de la seva combinació amb el temps de treball domèstic, ja que a tots dos els caracteritzen una certa flexibilitat i fraccionament, mentre que el marge de flexibilitat del temps de treball productiu és en general molt més limitat. D'acord amb això i amb altres elements com el

caràcter i l'organització personal, l'experiència o l'entorn, es dona una estratègia de sostracció mútua de temps entre el treball reproductiu i el temps lliure de la qual algunes dones se'n surten més bé que altres.

El temps lliure me l'agafo quan em fa falta, més aviat. Si no tinc res a fer doncs no ho faig, i si tinc ganes de llegir, llegeixo, i si tinc ganes d'estudiar, estudio, i si tinc ganes de fregar, doncs, frego. Ningú em diu res, no... si està net està net i si està brut està brut. A casa l'únic que m'obliguen són les hores de menjar, perquè de menjar ha de menjar tothom. La resta... no m'obliga.

(NATI, 42 anys, funcionària)

Després de vint anys de casada, ja he arribat a prendre'm el temps. La feina de casa és el que més espera, vull dir que si no la faig jo no la farà ningú i tant els fa.

(BERTA, 43 anys, agent assegurances)

Després a casa no faig res perquè vinc amb la idea de fer-ho però arribo a casa i veig la planxa i em poso a planxar o veig una altra cosa que no m'agrada i ho faig i aleshores dispo també una miqueta del temps que jo vulgui dedicar-me en aquells moments.

(PAULA, 40 anys, administrativa)

De les experiències recollides sembla que es desprèn la necessitat de fer un aprenentatge del temps lliure, del que és, del dret tenir-ne, de com gaudir-ne... per tal que les dones puguin confegir estratègies similars a les que s'apliquen a la resta de temps de la jornada, per tal de trobar lloc per al temps lliure o rendibilitzar el que es té. Algunes parlen fins i tot de la necessitat de "deseducar-se", de despreocupar-se d'allò que ens ha estat inculcat per poder descobrir o recuperar aquesta valuosa dimensió de la vida quotidiana.

Normalment em reservo una tarda, marcada en vermell a l'agenda, que és la tarda que vaig a passejar o vaig a la perruqueria o me'n vaig al cinema, una tarda d'aquelles per tú, per mi (...) Em marco una tarda, però a vegades aquesta tarda es queda en minitarda, comença a les sis i acaba a les vuit i això ja no és una tarda, són dues hores, però com a mínim tens la sensació aquesta.

(ALÍCIA, 37 anys, mestra)

Ja només per l'educació que hem tingut, encara que tinguis temps lliure no l'aprofites igual perquè estàs preocupada pel que has de fer, pel que hauries de fer, tens...

(NATÀLIA, 33 anys, funcionària)

En les seves reflexions sobre el temps lliure i la seva compatibilització amb el treball, sobretot amb el treball reproductiu, les dones comparen sovint la seva situació i experiència amb la de les seves parelles, companys de treball o amb la dels homes en general. Conclouen que en general les dones disposen de menys temps lliure perquè estan molt més atrapades pel treball domèstic, especialment quan tenen fills o filles i més si aquests són petits. Si hi ha situació de doble càrrega perquè les dones a més a més fan treball productiu les diferències encara són més accentuades. D'altra banda també es reconeix a les dones una major capacitat de sacrifici, d'autonegació i de major resistència davant les sobrecàrregues i l'excés de treball. Aquesta situació acaba tenint com a efectes l'eliminació o la disminució del temps lliure o del temps per a sí mateixa, per no parlar de les conseqüències negatives sobre la seva salut física i mental.

És allò que l'home quan surt del treball pot fer la xerradeta o la cerveseta o el *wiskie* o senzillament sortir tranquil.lament, moltes vegades la dona quan surt de treballar ha de pensar que ha de recollir els nens de l'escola, que ha de fer la compra, que ha de fer el sopar, evidentment com que tens altres prioritats no tens temps de pensar si necessites temps per tu o no.
(ALÍCIA, 37 anys, mestra)

Temps lliure en tenim els dos igual, però moltes vegades ell està al sofà i jo m'estic bellugant per la casa, cosa que... Tinc menys temps. Podria no tenir-lo perquè podria plantar-me, però clar, també depèn d'això, del caràcter.
(NATÀLIA, 33 anys, funcionària)

Un home està molt atrafegat, i molt estressat, i va molt penjat, perquè a més a més els homes... Les dones es pegen i continuen però els homes no (...) Però quan en un moment donat ells volen descansar, ells descansen. Quan en un moment donat ells volen dir "estic esgotat i m'haig de quedar al llit", tant si és veritat com si no, no ho posem en dubte, ells ho fan. I la dona li faran mal les cames, es trobarà malament, li farà mal el cap, el que sigui, però rutlla.
(ELVIRA, 46 anys, aturada amb treballs eventuais)

5.4.3. Temps: organització i disponibilitat

L'Enquesta sobre ús del temps comprenia algunes preguntes específiques sobre l'organització i la disponibilitat de temps en general, en el marc de la jornada quotidiana. Les valoracions que les entrevistes contenen sobre aquests aspectes ja han estat

incorporades en altres apartats, per això els comentaris que s'exposen a continuació es recolzen exclusivament en l'explotació de la base de dades de l'Enquesta.

La impressió general, quan ens referim al conjunt de les dones entrevistades, és que experimenten una acusada manca de temps, el que s'ha anomenat "fam de temps", ja que quan es planteja si disposen de prou temps per fer tot el que voldrien un 63% de les dones enquestades respon negativament. Si analitzem les respostes a aquesta mateixa qüestió en funció dels grups d'edat observem un cop més que les que més pateixen aquesta manca de temps són les dones de la franja de 30 a 39 anys, les més sobrecarregades, ja que entre les dones d'aquesta edat les que declaren no disposar de prou temps són més del 70%. Les dones més grans, les que tenen de 45 a 50 anys, són les menys insatisfetes respecte al temps de que disposen, amb un percentatge de respostes negatives que baixa al 55%.

La situació laboral també mostra diferències remarcables pel que fa a aquesta valoració sobre el temps disponible. El percentatge més elevat, un 73,7%, de dones que creuen que no disposen de prou temps per fer tot el que desitjarien el trobem entre les dones ocupades que són, com és lògic, les més atafegades i les més mancades de temps. El cas contrari és el de les dones aturades, que experimenten que més aviat els sobra temps, ja que en aquest cas només un 38,5% diu que no en té prou.

Les diferències entre les dones que tenen fills o filles convivint a la llar i les que no en tenen confirmen que les primeres estan molt més mancades de temps que les segones, situació que s'accentua com més petits són aquests fills o filles. Per tipus de llar les que més manifesten no disposar de prou temps són les que viuen en llars formades per parella i fills i les de llars monoparentals, mentre que les que menys experimenten aquesta situació són les que viuen soles o amb parella però sense criatures.

Constatada aquesta percepció general de manca de temps per fer tot el que es voldria, s'ha abordat aquesta situació de manera

indirecta, qüestionant a les dones sobre què és el que més descuiden quan es troben mancades de temps. De les diferents opcions de resposta proposades, el treball domèstic és mencionat per un 45% de les dones enquestades, mentre que el tenir cura d'una mateixa és el segon aspecte més descuidat, amb gairebé un 36% de respostes, que posen de manifest el recurs a l'estratègia de l'autoexplotació per obtenir temps o rendibilitzar-lo, a la que s'ha fet referència en apartats anteriors. Un 15% de les enquestades no s'inclinen per cap aspecte en concret perquè consideren que no solen tenir problemes de manca de temps, mentre que altres possibilitats de resposta com ara el fet de descuidar el treball professional o la família són escollides per menys d'un 3% de les dones enquestades.

La situació laboral de les entrevistades modifica lleugerament aquestes tendències generals (vegeu taula 5.4.2. a l'annex 5). Entre les dones ocupades el percentatge de les que davant la manca de temps descuiden sobretot el treball domèstic arriba al 50% i és seguit pel 35% de les que es descuiden a sí mateixes. Entre les dones aturades se segueix aquest mateix ordre de prioritats, però les respostes es mostren més equilibrades entre les dues opcions. El trencament de la tendència general el protagonitzen les mestresses de casa, ja que es trien a sí mateixes com a aspecte més descuidat en el 40,5% dels casos, mentre que per elles l'opció de descuidar el treball domèstic passa a segon lloc i només és retinguda per un 35%. Les que declaren que no solen tenir problemes de manca de temps són també més nombroses entre les mestresses de casa i encara més entre les dones aturades, que no pas entre les dones ocupades, mentre que la resta d'opcions segueixen sent molt minoritàries en tots els casos.

Pel que fa al grau de satisfacció de les dones enquestades respecte a com organitzen el seu temps gairebé un 80% n'estan molt o bastant satisfetes, un 18,3% n'està poc satisfeta, mentre que només un 2,5% no n'està gens satisfeta. D'entre el conjunt de dones, les que es mostren més satisfetes de la manera com organitzen el seu temps són les mestresses de casa, seguides de les dones ocupades, mentre que entre les aturades el percentatge de les que

estan poc o gens satisfetes, tot i representar només una quarta part de les respostes, és el més elevat (vegeu taula 5.4.3. a l'annex 5). Aquesta darrera dada és prou interessant perquè ens recorda que la insatisfacció respecte al temps quotidià no es deriva únicament de l'experiència de l'escassetat de temps, sinó que situacions com les de les dones aturades, entre les que el temps disponible s'ha mostrat suficient o fins i tot excedent, també generen una altra mena d'insatisfacció, segurament derivada del fet que el contingut o distribució d'aquest temps no s'ajusti a les seves expectatives.

Temps per a mi ?

El temps dedicat a dormir és un dels més homogenis pel conjunt del col·lectiu estudiat, però tendeixen a dormir menys les dones més grans, les ocupades i les que tenen criatures petites.

El temps lliure s'ha mostrat com un dels més difícils d'estudiar per la subjectivitat que implica i la diversitat de vivències que s'hi associen i per les seves pròpies característiques de temps fraccionat i variable, a més per moltes dones aquest és un temps inexistent, no s'hi compta. Les qui manifesten tenir més temps lliure són les dones més joves, les que no tenen fills o filles i les dones aturades, tot i que l'apreciació general és de manca de temps lliure, de necessitat de tenir-ne més per fer tot el que es desitjaria.

La "falta de temps" en general és més acusada entre les dones que van més sobrecarregades de feina i per tant més mancades de temps: les que tenen entre 30 i 39 anys, ocupades i que conviuen amb parella i fills o filles. Davant els escenaris de manca de temps els aspectes que més es descuiden són el treball domèstic i el tenir cura de sí mateixa.

5.5. Adaptació del horaris dels serveis i propostes de canvi dels temps a la ciutat

Una de les hipòtesis d'aquest treball és justament l'existència d'una inadaptació dels temps de la ciutat, exemplificats en els horaris dels serveis, a les necessitats actuals dels seus habitants i molt especialment a les necessitats de les dones que són objecte del nostre estudi i més concretament de les dones que fan treball remunerat. En el darrer apartat d'aquest capítol pretenem aprofundir en aquest aspecte i respondre alguns dels interrogants que tenim plantejats escoltant l'opinió de les mateixes dones en tant que usuàries d'aquests serveis.

Per estudiar aquest grau d'adaptació dels horaris d'obertura o de funcionament dels principals comerços i serveis de la ciutat i les modificacions que desitjarien veure-hi les dones barcelonines, hem seleccionat, sense cap ànim d'exhaustivitat, cinc grans tipus de serveis: els establiments comercials, les escoles, les entitats financeres, les oficines dels serveis públics i els serveis culturals i d'esbargiment. A títol comparatiu i de resum de les dades que es comenten a continuació sobre cada tipus de servei, es poden consultar el gràfic 5.5.1. i la taula 5.5.1. a l'annex 5.

En el marc de l'Enquesta sobre l'ús del temps s'ha demanat a les dones enquestades l'opinió sobre l'horari actual i sobre les possibles modificacions d'aquest horari per cada un dels blocs seleccionats (vegeu qüestionari de l'Enquesta a l'annex 5). Igualment, en el marc de les entrevistes en profunditat, s'ha tingut l'oportunitat de recollir opinions i valoracions de caràcter qualitatiu sobre aquestes mateixes qüestions. Ambdós tipus de fonts ens han resultat molt útils i complementàries per la redacció d'aquest apartat.

5.5.1. Els horaris dels establiments comercials

Tal com hem comentat al capítol 4, els horaris comercials a Espanya i a Catalunya estan regulats per l'administració i per un marc legislatiu pel que fa als dies d'obertura i al màxim nombre d'hores d'obertura setmanals, però en canvi no hi ha cap normativa sobre com s'han de distribuir aquestes hores. Tot i així hem observat que es dóna una forta homogeneïtat en els horaris practicats, especialment dins d'un mateix subsector comercial i una mateixa tipologia d'establiment. Donat que, en el marc de l'Enquesta, ens era impossible desglossar la pregunta en funció d'aquestes tipologies s'ha demanat a les dones enquestades el seu parer sobre els horaris dels comerços de manera general, sense especificar. Tot i així i donada l'encara forta presència del comerç tradicional a la ciutat de Barcelona entenem que les respostes es refereixen als horaris habitualment practicats per aquest comerç tradicional, tal i com ha estat especificat al capítol 4.

L'opinió general sobre si els horaris practicats pels comerços s'adapten o no a les necessitats de les dones entrevistades és francament favorable, ja que un 78,2% responen positivament. Tot i així és interessant observar que el percentatge de respostes negatives és clarament inferior entre les dones aturades i sobretot entre les mestresses de casa, que tenen gran flexibilitat en l'organització del seu temps, mentre que augmenta fins a un 27,3% entre les dones ocupades, que són, en principi, les que enfronten més problemes de flexibilitat horària per poder-hi accedir degut a les limitacions imposades pel temps de treball professional.

Això fa que les dones ocupades, en major mesura que la resta de dones, hagin de tenir en compte la qüestió de l'horari d'obertura a l'hora de triar el tipus d'establiment en el qual realitzen la compra. Aquest fet, juntament amb el creixement del percentatge de dones ocupades en els darrers anys, ha incidit certament en l'expansió de la gran distribució comercial en els darrers temps a casa nostra, ja que aquest tipus d'establiments solen oferir horaris molt més amplis i flexibles i per tant s'adapten millor a les necessitats d'aquestes dones.

Al demanar a les dones enquestades quin tipus de modificació dels actuals horaris dels comerços s'adaptaria millor a les seves necessitats un 54,9% manifesten que no desitgen cap modificació. Fixem-nos que es tracta d'un percentatge de resposta inferior al de les que es mostraven favorables als actuals horaris, és a dir que tot i mostrar-se inicialment força conformistes amb la realitat existent quan es dóna l'oportunitat de fer propostes prop de la meitat l'aprofiten.

Gairebé una quarta part de les enquestades desitjaria que els comerços es mantinguessin oberts durant la franja horària del migdia, aquesta possibilitat, molt habitual en d'altres països europeus, permetria que les persones que treballen amb horari partit disposessin de la possibilitat de comprar en aquest període, sigui en l'entorn del domicili o en l'entorn del lloc de treball.

L'obertura els diumenges només és retinguda per un 8,2% de les dones enquestades i tancar més tard als vespres per un 7,5%. Aquestes dues darreres possibilitats, que a Catalunya es donen tan sols de manera excepcional, estan relacionades no només amb la disponibilitat de temps per comprar, sinó també amb el fet que cada cop és més freqüent que aquesta activitat es realitzi en família, en el marc del temps d'oci, i que per tant sigui més factible dur-la a terme en dies que són de lliure disponibilitat per la major part de membres de la llar.

En el marc de les entrevistes en profunditat trobem també la manifestació de la inadequació dels horaris comercials tradicionals relacionada amb l'experiència de les dones que treballen que són, com hem vist anteriorment, les que de manera més clara enfronten el problema, al no comptar amb la disponibilitat de temps i la flexibilitat per gestionar-lo de que disposen la majoria de dones aturades o mestresses de casa. El principal problema que es planteja és la impossibilitat d'accedir a l'establiment perquè les hores d'obertura d'aquest coincideixen amb les hores de treball de les dones entrevistades o dit d'una altra manera, que les hores en que podrien comprar es troben amb

els comerços tancats.

El problema és per la gent que treballa de nou a vuit, els que fan el mateix horari que fa el comerç, aleshores té més problemes, hi ha d'anar un dissabte, que és quan hi va tothom i per comprar el que normalment faries en una hora necessites tot un matí, però és clar el problema és que si tothom fa el mateix horari tothom va a les mateixes hores als mateixos llocs.

(PURA, 34 anys, treballadora de transports)

L'horari és bastant incompatible per la gent que treballa, perquè tenen obert quan la gent no pot anar-hi, ara mateix com que nosaltres dissabte i diumenge estem fora de Barcelona doncs hi han dilluns que voldria anar a comprar i em trobo que moltes botigues que m'interessen, on he vist quelcom interessant, em trobo que els dilluns que és un dia que jo tinc una mica de forat amb la feina, no puc anar-hi perquè també està tancat.

(PAULA, 40 anys, administrativa)

A mi m'agradaria poder anar al mercat alguna tarda pel tema del peix i la verdura fresca, això m'interessaria molt de cara a la nena, poder-ho comprar al mig de la setmana (...) M'encantaria que el mercat estigués obert com a mínim un dia entre setmana pel tema del menjar fresc.

(PEPA, 34 anys, tècnica d'educació)

Resoldre aquesta situació no demana necessàriament una ampliació de l'horari de servei, a la qual els botiguers diuen que no poden fer front. Molts cops n'hi hauria prou amb una adequació o remodelació, ja que a vegades els comerços es mantenen oberts a hores en que no hi ha gaire aflluència de clientela, mentre que tanquen a hores potencialment més actives. Una altra opció és la diversificació, no seria necessari que tothom fes el mateix horari, sinó que uns podrien cobrir unes franges horàries i altres unes altres, no caldria que tothom tanqués ni obrís a la mateixa hora, sinó que establir horaris flexibles diversificaria l'oferta horària sense que calgués incrementar el nombre total d'hores de servei.

Hauria de canviar perquè avui en dia totes les dones treballen, la majoria de dones joves que venen a comprar, tothom està treballant. I, aleshores, haurien de tenir una franja horària oberta amb un temps que no estiguin les altres botigues obertes. És a dir, per exemple, doncs, des de les tres a les sis de la tarda és un horari que el supermercat i tot això està tancat, i ho haurien de tenir obert. Perquè hi ha molta gent que surt de treballar a les tres, o que surten de treballar a les cinc... El que passa és que, clar, comportaria que la gent no vingués a obrir a les sis del matí com venen molts. I això és el que costa de fer canviar. S'obre molt d'hora i aquella hora no hi ha clientela. Aleshores, o sigui, que no ens comprin, o sigui, que el mercat estigui desfasat és problema nostre. És problema nostre d'horari.

(MARISOL, 42 anys, empleada comerç)

És que totes les botigues fan el mateix horari. Aleshores, el que pot passar és que, clar, si tu necessites en un moment donat alguna cosa, doncs, ja totes les botigues t'han tancat a la mateixa hora (...) aquí darrera mateix tinc una botiga que sempre es queixa que tanca molt tard, però jo no sé de què es queixa. Aquest botiga ja sap que abans de les cinc de la tarda no ha d'obrir per res perquè tots quan surten, els mestres d'aquí de l'escola, de totes les que treballem pel voltant, anem a parar a aquella botiga. És que ja abans de les cinc, o de les sis de la tarda no cal que obri. Ell ha de fer un horari, vull dir, que obri més tard i que tanqui més tard. I ell el que fa és que té obert tot el dia. Però també li surt a compte perquè sempre té gent.
(ELVIRA, 46 anys, aturada)

També s'observa entre les dones entrevistades una actitud de conformisme, per no parlar de fatalisme, de pensar que no s'hi pot fer res perquè les coses són com són i que més val organitzar-se en funció del panorama existent que no pas queixar-se sense que això aportí cap resultat. La impressió general sol ser que els horaris no es fixen pas en funció dels interessos de la clientela, sinó més aviat en funció dels interessos de les persones que presten el servei i com que els uns solen ser antagònics amb els dels altres, els primers acostumen a sortir-hi perdent. Aquesta mateixa actitud és la que fa que no hi hagi gaire demandes ni propostes de canvis respecte als horaris tradicionals.

A veure, no he pensat en totes aquestes coses perquè com que jo ho tinc tot esquematitzat en funció del què hi ha, jo no filosofo, perquè pensar que si podries, que si no sé què, ja perds molt de temps, val més que t'organitzis (...) per criticar tot això prefereixo adaptar-me i no perdo el temps, és una filosofia meva, perquè a veure, com he de lluitar jo contra la Caixa si sóc un zero a l'esquerra o hi hauran uns interessos econòmics, uns estudis de mercat, hauran vist que no alterarà res, perquè jo tinc que anar a cridar ?
(MARTA, 54 anys, directora d'escola)

5.5.2. Els horaris de les escoles

A l'estudiar els horaris de les escoles distingirem d'una banda les escoles bressol, és a dir les que s'adrecen als infants que tenen menys de 3 anys, i d'altra banda les escoles d'educació infantil i primària, adreçades als infants que tenen entre 3 i 12 anys. En el capítol 4 hem pogut veure quins eren els horaris habitualment practicats per aquests centres educatius i les diferències existents entre ells, no només entre nivells educatius, sinó també

entre centres de diferent titularitat. Tot i així, i davant la impossibilitat de desglossar més el qüestionari, les preguntes formulades en el marc de l'Enquesta tenen un caràcter genèric. També cal tenir en compte que s'han adreçat únicament a aquelles dones que tenen fills o filles de les edats corresponents a aquests nivells educatius.

Gairebé tres quartes parts de les dones enquestades, amb fills o filles en aquestes franges d'edat, troben que els horaris oferts pels centres educatius s'adapten bé a les seves necessitats. Hem de tenir en compte que malgrat que el grau de dependència és major com més petit és l'infant, el temps de funcionament de les escoles bressol tendeix a ser més llarg i més flexible que el de les escoles primàries, especialment al sector privat, que és el que escolaritza la major part dels menors de 3 anys. Un factor compensaria l'altre i d'aquí que els resultats per ambdós tipus de centres siguin força similars.

Tal com passava quan analitzàvem el grau d'adaptació dels horaris comercials a les necessitats de les dones, quan repetim l'anàlisi en funció de la situació laboral de les enquestades trobem que entre les dones ocupades el nivell de descontentament envers els horaris és més gran que entre la resta. És lògic que això sigui així si tenim en compte que les hores d'entrada a les escoles sovint coincideixen amb les hores d'entrada al treball i que la jornada escolar sol tenir una durada més curta que la jornada laboral. Aquesta situació planteja problemes d'organització i coordinació força greus a les famílies on treballen mare i pare, obligant a la mobilització de terceres persones de l'àmbit familiar o professional per poder fer front als problemes derivats de la incompatibilitat horària.

Pel que fa a les possibles modificacions a introduir en els horaris escolars al voltant d'un 60% de les dones afectades no desitgen cap modificació respecte als actuals horaris. En el cas de les escoles bressol d'entre les possibles modificacions proposades, la que més dones elegeixen, un 15,7%, és la de que la jornada escolar comenci més aviat del que és habitual, seguida per l'11,9% que desitjarien que l'escola acabés més tard. En el cas de les escoles primàries

aquest ordre de prioritats s'inverteix i només un 6,8% voldrien que l'escola comencés més aviat, mentre que un 10,5% voldrien que acabés més tard. Altres possibilitats, com ara la de comptar amb un servei de guarderia al marge de la jornada escolar o altres opcions són retingudes per un 10% o menys de les dones enquestades.

En les entrevistes en profunditat la principal dificultat que apareix és la discordança entre els ritmes temporals de l'escola i els ritmes temporals laborals que afecten a les persones adultes. Aquesta situació d'incompatibilitat té dues manifestacions molt clares: d'una banda el temps quotidià, la jornada escolar, que implica problemes molt concrets de coordinació horària que ja hem comentat anteriorment, i d'altra banda el ritme del calendari escolar.

En aquest darrer aspecte el problema es planteja per l'escassa concordança entre les vacances escolars i els ritmes de les vacances laborals, ja que les primeres sempre les superen amb escreix. Aquest problema és més acusat quan les criatures són més petites, no només perquè el seu grau de dependència és més gran sinó també perquè a aquestes edats no sol haver-hi l'oferta educativa o de lleure alternativa que poden trobar els infants més grans a través dels casals, esplais o similars.

Això de què es puguin permetre de fer dos mesos de vacances a l'estiu, i també al Nadal, des del vint fins al vuit. Em sobta molt que això passi. En una guarderia privada no passaria perquè llavors la gent no el portaria. I passa també, però bé... Però en una guarderia pública que la condició perquè el nen hi pugui entrar és que el pare i la mare treballin, em sembla realment una contradicció total (...) L'horari és molt limitat perquè és de vuit a cinc i mitja, i jo reconeixo que sí, jo perquè tinc horari flexible, però bé..., ho veig un pèl limitat. O sigui, perquè de vuit a cinc i mitja, jo no sé que abarca, són unes nou hores... Però clar, si comptes mitja hora del desplaçament d'una banda i l'altre, en el millor dels casos tens allò, clavat.
(M.PILAR, 29 anys, biòloga, 1 fill)

Massa vacances. I llavors queda l'espai del curs queda molt comprimit. I, llavors, tots els coneixements que els volen posar, doncs, molt embotits, molt de pressa, que no poden acabar els temaris, i que sempre van coixos. Jo no faria tantes vacances.
(NATI, 42 anys funcionària)

Pel que fa a l'altre problema, el del temps quotidià, el que planteja no és una qüestió estrictament escolar, sinó que la cura del infants durant el temps de treball dels pares és un desafiament que té plantejat el conjunt de la societat i com a tal se li ha d'intentar donar resposta. Per això hem de distingir entre el que anomenem horari escolar pròpiament dit i el que hauria de ser un temps de cura diferenciat, però igualment resolt a nivell social. També cal tenir present que la solució no passa únicament per organitzar estructures d'acollida dels infants sinó que també implica el replanteig del temps de treball de pares i mares, del temps de treball en general, la seva reducció i/o flexibilització, tal com recordava alguna de les dones entrevistades.

Penso que no és l'escola tal com l'entendem ara qui ha de resoldre aquest problema horari. I la veritat és que els fills necessiten temps per estar amb la família, així que el que hem de resoldre és no treballar tantes hores. (PEPA, 34 anys, tècnica d'educació)

5.5.3. Els horaris de bancs i caixes d'estalvis

Els horaris habitualment practicats per les entitats financeres també han estat estudiats al capítol 4 i hem vist que aquest és un dels subsectors dels serveis on els horaris han experimentat canvis més importants en els darrers anys. Aquests canvis s'han emparat en gran part en la possibilitat de que moltes gestions es resolguin per vies alternatives a la visita presencial a l'oficina, com ara els caixers automàtics o l'accés per via telefònica o telemàtica. De fet actualment algunes entitats s'estan replantejant aquesta tendència i comencen a oferir innovacions pioneres en matèria d'horaris d'obertura per tal de satisfer les necessitats de les seves clienteleles.

Cal assenyalar que, juntament amb les oficines dels serveis públics, aquest és un dels dos subsectors seleccionats on el grau d'adequació dels horaris del servei és manifesta més baix. En aquest cas quasi el 40% de les enquestades declaren que aquests horaris no s'adapten bé a les seves necessitats. Un cop més trobem que entre les dones ocupades aquest percentatge d'insatisfetes és més gran, mentre que entre les aturades i les mestresses de casa,

que disposen d'una major flexibilitat en la gestió del seu temps, aquest pes de les respostes negatives és menor.

Igualment el percentatge de les que no desitgen cap modificació és dels més baixos observats, només un 44,3%. En aquest cas gairebé una quarta part de les usuàries desitjarien que les oficines de bancs i caixes d'estalvis obrissin durant el període de tarda, mentre un percentatge també elevat del 22% voldrien que obrissin els dissabtes al matí. Encara hi ha un 6,5% de les dones entrevistades que creu que el que s'adaptaria a les seves necessitats és que durant l'estiu es mantingués l'horari habitual que inclou una tarda d'obertura a la setmana, ja que actualment aquest servei se suspèn de juny a setembre limitant l'obertura de les entitats financeres al període matinal.

5.5.4. Els horaris de les oficines dels serveis públics

Els horaris practicats habitualment per les oficines dels serveis públics són els que reben una valoració més negativa, ja que només un 55,9% de les dones enquestades declaren que aquests horaris s'adapten bé a les seves necessitats, mentre que la resta creuen que no s'hi adapten. Com en altres casos el percentatge d'inadequació és més gran entre les dones ocupades, on les respostes negatives arriben a superar les positives, que entre les aturades i les mestresses de casa. Aquesta és una mostra més de les restriccions d'accés que suposa la combinació d'una situació de rigidesa en l'organització personal del temps derivada del treball professional i una oferta restringida per part de serveis que molts cops només estan disponibles en horari matinal.

D'acord amb aquests resultats en aquests cas, a diferència d'altres exemples estudiats, són més nombroses les dones que desitgen modificacions en els horaris practicats que les que opten per no proposar cap modificació. Entre les modificacions possibles la d'obrir a les tardes és triada per més d'un 30% de les enquestades, mostrant que aquesta és probablement la deficiència més clara

d'aquest tipus de serveis. Altres possibilitats són l'obertura als migdies, desitjada per un 13,5% i l'obertura els caps de setmana, assenyalada per un 8,9% de les dones enquestades.

En aquest cas les entrevistes en profunditat recullen un cop més el descontentament que generen els horaris d'atenció al públic restringits i poc diversificats, especialment quan s'ofereixen exclusivament en la franja matinal, que és la que més freqüentment coincideix amb els horaris de treball de la població.

Em sembla que haurien de treballar d'acord amb tothom, perquè si un també treballa al matí ja no té temps d'anar-hi, doncs no sé si una jornada continuada fins a les cinc per exemple no seria millor, de vuit a cinc o un horari així trobo que és millor, però és clar si tots fem aquest mateix horari tampoc no... tenim el mateix problema.
(DORA, 51 anys, administrativa)

Haurien de tenir un horari més ampli o posar-ho de manera que si no pots anar-hi al matí puguis anar-hi a la tarda, no sé, inclús al migdia.
(PAULA, 40 anys administrativa)

Per resoldre aquesta situació es proposen i es valoren positivament quan es donen, ampliacions de l'horari de servei, sobretot per oferir-lo en període tarda o els dissabtes. Així mateix la possibilitat, que cada cop es dóna més en la pràctica, de resoldre determinades qüestions per via telefònica, per correu... evitant que sigui imprescindible la visita presencial com ho havia estat tradicionalment també és força ben valorada per l'estalvi de temps que suposen.

Por ejemplo correos yo estoy contenta, tanto por la atención como el horario porque es de ocho de la mañana a nueve de la noche, que yo creo que es un horario superextenso.
(TERESA, 46 anys, aturada)

D'alguna manera tot el que es pogués fer per telèfon, jo ho faria per telèfon tot. I, llavors, que et donessin hora per anar al metge. Que et donessin una hora determinada i que tu sabessis que en aquella hora t'ho fan. Tot el que sigui allò, haver de signar o coses de papers... Però si jo pogués solucionar-ho tot per telèfon, la veritat a mi... El fet d'això, papers, anar a llocs, "ara passa per aquí", "ara torni i porti això"... és una cosa que no m'agrada gens.
(ANDREA, 25 anys, periodista)

5.5.5. Els horaris dels serveis culturals i dels espectacles

Per analitzar l'opinió de les dones enquestades respecte a aquest tipus de serveis, com ara biblioteques, museus, exposicions o com ara teatre, concerts, cinema..., cal que tinguem en compte que, en el marc de l'Enquesta, hi ha un 25,5% de dones en el primer cas i un 17,1% que declaren no ser-ne usuàries.

Si tenim en compte aquest fet i analitzem la valoració general sobre l'horari d'aquests serveis únicament en base a les respostes d'aquestes usuàries obtenim el percentatge de respostes positives més alt de tots els casos: un 84% de les dones enquestades en el cas dels serveis culturals i un 90% en el cas dels espectacles consideren que els horaris d'aquests serveis s'adapten bé a les seves necessitats. Cal tenir en compte que, a diferència dels casos anteriorment analitzats, ens estem referint a uns serveis que per les seves característiques solen desenvolupar-se fora de les franges horàries més habituals pel treball remunerat, és a dir que tenen en compte de no deixar de banda o fins i tot de privilegiar el seu funcionament en horaris de tarda i vespre i durant els dies festius. Això fa que la interferència o la sincronització amb el temps de treball productiu de les usuàries sigui menor que en els altres casos i d'aquí que el grau d'adaptació del horaris de funcionament es mostri més elevat que en els altres casos.

També hem de tenir en compte que les activitats associades a aquest tipus de serveis són si més no facultatives, és a dir que depenen de l'oportunitat i la voluntat de l'usuària de voler-ne gaudir i això fa que la seva disponibilitat per adaptar-s'hi sigui més gran o que pugui optar per no utilitzar-los si tan malament li va. Aquesta opcionalitat no es dona en la major part dels altres casos analitzats, sinó que moltes de les gestions que ens cal fer en la vida quotidiana són d'obligatori compliment: per cobrar la mesada, obtenir un certificat o comprar el pa no hi ha el mateix marge de maniobra que per anar al cinema o a visitar una exposició.

Pel que fa a les possibles modificacions horàries a introduir en

aquest àmbit les propostes són molt moderades tenint en compte que el grau de satisfacció en aquest cas és molt alt. De fet un àmplia majoria opta per no proposar cap modificació i entre les veus que es pronuncien a favor d'alguna mesura només destaquen un 17% a favor de l'obertura els diumenges en el cas dels serveis culturals i un 11% a favor de que els espectacles comencin més aviat les sessions nocturnes.

En les entrevistes en profunditat trobem bàsicament dos tipus de propostes en relació als horaris de funcionament dels serveis culturals i d'esbargiment. En primer lloc es constata un dèficit pel que fa al funcionament i els horaris d'obertura durant els caps de setmana. Tenint en compte que dissabtes i diumenges són dies no laborables per la majoria de la població i que això permet a aquestes persones disposar de més temps lliure per fer altres activitats no s'entén que hi hagi serveis culturals que precisament tanquin durant aquests dies. Aquesta preocupació és manifestada sovint, ja que sembla fora de tota lògica.

Los museos yo encuentro que tendrían que estar abiertos los domingos por la tarde. O sea, que sí, que hay muchos países en que los domingos por la tarde tienes mucho más acceso. Ahí sí que encuentro que hay un vacío bastante fuerte porque, bueno, te encuentras con un domingo por la tarde y dices "bueno, voy a disfrutar de la ciudad, de las ventajas, ya que hay muchas desventajas, al menos de las ventajas que nos puede dar". Y te encuentras que, bueno, todo este tipo de centros, pues, están cerrados. Entonces, sí que sería muy positivo que abrieran los domingos por la tarde. (IRENE, 35 anys, representant)

M'agradaria que les biblioteques de barri poguessin estar obertes més franja d'horari, la de Cotxeres per exemple... Per exemple els caps de setmana, jo ara no estic estudiant, però jo quan estudiava recordo que tenies molts problemes per trobar biblioteques obertes els caps de setmana. Ho tinc present perquè l'altre dia vaig veure les cues que feien els estudiants a les dues o tres que hi han obertes a la zona de Pedralbes, la gent feia cua al carrer esperant que sortís algú per entrar, és clar a l'època dels exàmens, realment si la biblioteca de Cotxeres estigués oberta molta gent de Sants ja no es desplaçaria allà dalt a la Facultat. (ALÍCIA, 37 anys, mestra)

És interessant remarcar la percepció d'algunes dones de que aquest desajustament és més accentuat en el sector públic que en el sector privat, ja que en aquest darrer cas la lògica de funcionament es basa principalment en les necessitats i la disponibilitat de

temps dels usuaris i les usuàries. D'acord amb això les empreses són les primeres interessades en oferir el servei a les hores més convenients per la seva clientela. Això fa que els horaris de serveis privats, com per exemple cinemes o gimnasos, tendeixin a ser més amplis i flexibles que els horaris dels serveis públics, com ara nombroses biblioteques i museus.

Las actividades deportivas suelen ser instituciones privadas, por lo tanto tienen un margen bastante amplio, donde voy yo empiezan a las siete o siete y media de la mañana hasta las diez y media de la noche, incluso sábados y los domingos hasta mediodía, pero claro son instituciones privadas. Después el teatro también, al ser privado se adaptan bastante al público y juegan con que la gente sale de trabajar y dan el servicio en horarios en que la gente tiene el tiempo libre, que para eso están.
(TERESA, 46 anys, aturada)

En segon lloc es constata un desig de que les activitats que es fan a les nits, fonamentalment els espectacles, avancessin el seu horari de funcionament, especialment pel que fa a aquelles activitats que es desenvolupen entre setmana. Hi ha la impressió que comencen i acaben massa tard i impedeixen el son necessari de les persones que per motius laborals o d'una altra mena han de matinar l'endemà. Aquesta impressió de que seria bo avançar els horaris, no es manifesta únicament pel que fa als espectacles, sinó que també es reflexiona sobre el fet que seria bo avançar la seqüència del conjunt d'activitats quotidianes en general i fer-la més assimilable a la pauta habitual a la majoria de països europeus.

Però al teatre, per exemple, m'agrada molt però a mi, filla, és que comencen tant tard que..., després acaben tard... Jo penso que si comencessin a les nou, i acabessin entre onze i dos quarts de dotze, i arribes a casa a les dotze, és una bona hora. Però és clar, ja s'acaba a la una o dos quarts de dues, i llavors... T'ho has de mirar, que ja vas a dormir una mica tard i després ja has de d'allò... Jo trobo que, pel que fa al teatre ho podien fer una mica més d'hora.
(NATI, 42 anys, funcionària)

A Espanya, les coses es comencen molt tard, les coses interessants. Aleshores, els concerts, tot, tot. És que te'n vas..., tot comença tard. I no es tindria que començar més tard. M'agrada més l'horari tipus anglès, que les coses es comences cap allà sobre les nou, perquè sopen abans o el que sigui, i, aleshores, pots "disfrutar"..., pots fer la teva feina, el teu treball, pots anar a "disfrutar" d'aquell espectacle, però al mateix temps també, si no vas a un espectacle pots "disfrutar" d'estar a casa teva, amb la teva família. Com que també plegues abans..., tot és un altre ritme.
(ELVIRA, 46 anys, aturada amb treballs eventuais)

Conformitat i innovació davant els temps de la ciutat

En general s'ha constatat un percentatge més alt de respostes favorables, entre el 55 i el 80% del total, als actuals horaris dels comerços i els serveis, que no pas opinions que manifestin que els horaris actuals no s'adapten a les necessitats de les enquestades. Tot i així quan ens referim a col·lectius específics de dones aquesta aparent conformitat amb la situació establerta no és tan evident. La tendència és que el descontentament sigui sempre més gran entre les dones ocupades que entre el conjunt, perquè aquestes són les que tenen menor disponibilitat de temps en termes quantitius i alhora menor autonomia per gestionar-lo. Pel que fa a les diferències entre uns i altres tipus de serveis val a dir que els horaris que es mostren més inadaptats a les necessitats de les dones enquestades són els de les oficines dels serveis públics i els de les entitats financeres, mentre que els que es presenten més adaptats són els horaris dels serveis culturals i els espectacles.

Pel que fa a les possibles modificacions d'aquests horaris, aproximadament la meitat de les dones enquestades creuen que algun tipus de modificació milloraria la situació actual, mentre que l'altra meitat opta perquè no s'introdueixin modificacions. Entre les modificacions suggerides en el qüestionari de l'Enquesta, les que més dones desitjarien veure aplicades són l'obertura dels comerços als migdies, l'avançament de l'inici de la jornada escolar a les escoles bressol, l'acabament més tardà de la jornada escolar i la disponibilitat de servei de guarderia en el cas de les escoles d'educació infantil i primària, l'obertura de les oficines bancàries a la tarda i/o els dissabtes al matí, l'obertura de les oficines dels serveis públics a les tardes i l'obertura els diumenges per aquells serveis culturals que solen tancar aquest dia.

La inadaptació dels horaris de comerços i serveis a les necessitats de les ciutadanes ha quedat menys reflectida en les dades de l'Enquesta que en les entrevistes en profunditat. En aquest cas s'han plantejat sobretot els problemes derivats de la coincidència dels horaris dels serveis amb els horaris de treball i de l'escassa

diversificació i flexibilitat que ofereixen, de la no coincidència de l'horari i el calendari escolar amb el laboral i del tancament de certs serveis culturals el cap de setmana, que és quan la població disposa de més temps per gaudir-ne. Al mateix temps però s'ha detectat un cert conformisme i una gran capacitat de mobilització de recursos i estratègies i d'adaptació de les dones al que la ciutat ofereix, actitud que matisaria les dades positives reflectides en els percentatges obtinguts de l'Enquesta.

6. Resultats i conclusions

En aquest darrer capítol s'exposa un resum dels resultats que s'han anat presentant amb més detall al llarg de la tesi, així com les conclusions que en resulten. Ens ha semblat útil organitzar aquesta exposició de resultats d'acord amb l'estructura general del treball, de manera que a cada un dels quatre capítols centrals, del segon al cinquè, els correspon un d'aquests apartats de resultats. Al final de tot es presenten les conclusions, acompanyades d'unes breus reflexions de caràcter general sobre el tema objecte d'estudi i les seves perspectives futures.

6.1. A nivell metodològic

En primer lloc considerem que la pràctica i els resultats de la recerca ens permeten valorar positivament la selecció prèviament establerta de les dones de la franja d'edat de 25 a 50 anys com a objecte d'estudi. Ha quedat clar que en aquesta franja central de la vida, en l'adulthood, es concentren molts dels canvis que afecten a la disponibilitat i a l'ús del temps en el marc de la vida quotidiana, fet que la converteix en una etapa especialment sobrecarregada i compromesa respecte al conjunt del cicle de la vida. És l'etapa al llarg de la qual s'assumeixen progressivament un conjunt de responsabilitats que cal aprendre a compatibilitzar i equilibrar i que cap al final de l'etapa tendeixen a minvar la seva exigència en termes de temps de dedicació, encara que l'etapa de la maduresa en pugui fer aparèixer de noves.

En segon lloc l'experiència de la concepció, la realització i l'evidència dels resultats obtinguts en el marc d'aquest treball ens ha refermat en el vot que fèiem a l'inici en favor d'una estratègia de recerca múltiple. Tot rebutjant el dualisme i l'enfrontament que sovint es dona entre la utilització de mètodes qualitius i mètodes quantitius de recerca, fem un balanç positiu de la utilització combinada de les molt diverses eines que ofereixen ambdós tipus de metodologies.

Estimem que els resultats obtinguts a partir d'una o altra aproximació són igualment vàlids, que en cap cas han resultat contradictoris i que en canvi la seva complementarietat es presenta com un valor afegit de la seva combinació. Els resultats obtinguts a través de l'aplicació d'un o altre mètode no només no es contradiuen, sinó que es refermen mútuament i confirmen apreciacions que potser no gosaríem apuntar si no disposéssim d'aquesta doble aproximació. Ens ha estat força útil poder comptar amb les entrevistes en profunditat a l'hora de preparar el qüestionari de l'Enquesta, però no és menys cert que -per altres raons- també ho hagués estat fer les entrevistes després de la realització de l'Enquesta. Així doncs valorem positivament la combinació de mètodes qualitatiu i quantitatiu, però creiem que l'ordre en l'aplicació dels mètodes depèn de les prioritats, les circumstàncies o els requeriments de cada investigació.

El control sobre el procés de recerca, així com la implicació personal en el treball de camp, han resultat ser més forts i directes en el cas de l'aproximació qualitativa que en el cas de l'aproximació quantitativa. A més de les característiques específiques de cada una d'aquestes fases de la recerca, això ha estat motivat per la seva particular envergadura i per la disponibilitat de temps i recursos aplicada a cada cas.

Creiem que les limitacions referents a la veracitat, la fiabilitat o el biaix que hagin pogut incorporar les respostes de les dones objecte d'estudi o les definicions de les mostres, són equivalents en ambdós casos i s'inscriuen en tendències en cap cas contradictòries.

D'aquesta experiència també hem après que cal estar atents a les implicacions ètiques i polítiques d'una recerca d'aquestes característiques, on el grau de coneixement de la vida personal i quotidiana de les persones enquestades o entrevistades ens obliga a ser especialment acurats en l'ús i la difusió de la informació que ens ha estat confiada, molt particularment pel que fa a les transcripcions de les entrevistes en profunditat.

Finalment ens atrevim a propugnar una recerca compromesa, que incideixi explícitament en la realitat que estudia, creiem que aquesta opció és inevitable i desitjable per poder contribuir al canvi social i a una millora de la qualitat de vida de les dones i del conjunt de la població a la ciutat. Desitjaríem haver contribuït a aquest propòsit amb aquesta modesta aportació.

6.2. El temps com a eina privilegiada per l'estudi i el disseny de polítiques sobre la vida quotidiana

El temps com a tema d'estudi ha estat present en el marc de la geografia des de perspectives més o menys clàssiques, com la de la geografia històrica o la geografia regional, fins a la seva incorporació com a vertebrador de treballs innovadors com els de Torsten Hägerstrand i l'Escola de Lund. Els estudis de geografia i gènere també han prestat atenció al tema del temps, principalment en el marc de les recerques sobre la vida quotidiana, les ciutats, el treball i la mobilitat.

Ciències socials com la sociologia o l'antropologia, entre d'altres, també s'han ocupat de l'estudi del temps des de diverses vessants teòriques i empíriques. Han abordat la dimensió espacio-temporal de l'activitat quotidiana o el temps social en si mateixos i han incorporat la variable del temps en estudis sobre la família, la vida quotidiana i el treball... Constatem que es tracta d'una qüestió que crida a l'interdisciplinarietat, tant entre disciplines com entre conceptes o variables, i d'una manera particular pel que fa als lligams entre temps i espai.

En els darrers anys hem pogut observar un interès creixent pel tema del temps, que presenta com a novetat el fet que no se circumscriu a l'àmbit acadèmic o de la recerca, sinó que també és present en l'esfera social i política, on és motiu de debat actualment per si mateix o en el marc d'altres debats més amplis. Observem canvis en curs i canvis previsibles en el futur del temps de treball: flexibilitat, diversificació, reducció... són conceptes que s'hi associen freqüentment i que també estan al centre de la discussió. També s'ha començat a plantejar en el marc de l'acció política, des de les polítiques urbanes a les polítiques d'ocupació.

La ciutat també es veu afectada per aquest procés de transformació dels temps, se li demana que superi la rigidesa temporal que la caracteritza, que deixi de banda el model d'organització temporal

obsolet que encara la regeix i que es readapti als nous requeriments de la seva població i als canvis en el món del treball, que s'arrisqui, que innovi, que experimenti, en termes temporals, en el marc de projectes d'excel·lència urbana i millora de la qualitat de vida i en la línia de les polítiques d'igualtat d'oportunitats.

Els moviments de les dones, el moviment feminista, es troben sovint a l'origen i en l'empenta de les iniciatives en aquest àmbit dels temps i no és casual que així sigui. Tot i que la situació actual de l'organització insatisfactòria dels temps a les ciutats afecta a totes les persones que l'habiten, està clar els problemes que se'n deriven no ens afecten a tots de la mateixa manera, ni amb la mateixa força. Són les dones i molt especialment les que es troben en la franja central de la vida, les ocupades, i les que tenen responsabilitats familiars, les que més pateixen les conseqüències dels desajustaments. Ens sembla per tant ben lògic que siguin les mateixes dones les que es mobilitzin per reclamar els canvis temporals que poden incidir en la millora de la seva qualitat de vida, ja que ningú altre proposarà abandonar una situació de privilegi per pròpia iniciativa.

Algunes ciutats europees, com Milà, Barcelona o Hamburg, han iniciat aquest camí de canvi a partir de les iniciatives de les seves administracions municipals, que sovint s'inscriuen en el marc de les polítiques d'igualtat d'oportunitats entre dones i homes. Tot i que s'està realment a l'inici d'un procés, relativament més avançat en el cas de les ciutats italianes, la valoració que ja se'n pot fer és positiva, sempre que s'aconsegueixi de seguir avançant i que esdevingui una prioritat de les polítiques generals per tal de que no es vegin frenades per altres elements en el seu procés d'aplicació.

6.3. Els temps de la ciutat com a restricció de la vida quotidiana dels seus habitants

L'estudi del funcionament i de l'organització del temps a la ciutat, concretat principalment en el panorama dels horaris dels comerços i els serveis que la ciutat ofereix, ha estat estudiat des de la geografia i des d'altres disciplines des dels anys setanta, moment en el qual ja es cridava l'atenció de polítics i planificadors sobre els problemes que se'n derivaven i sobre les seves conseqüències en la qualitat de vida de les persones i en la generació de desigualtats socials i de gènere.

Ens ha quedat clar que no es tracta d'una qüestió nova, sinó en tot cas d'una qüestió pendent, no resolta. Més aviat les transformacions socials i econòmiques que s'han anat produint des d'aleshores en els països europeus i que encara continuen, com els canvis en el temps de treball, la incorporació massiva de les dones al món professional o la terciarització i la internacionalització de l'economia han agreujat les discordances i han fet més patent la inadequació existent entre els temps de la ciutat i el temps i les necessitats dels seus habitants.

A la ciutat de Barcelona ens trobem amb el predomini d'uns **horaris comercials** de tipus tradicional i conservador, poc flexibles i adaptables a les necessitats de la clientela. En general els comerços ofereixen un horari de servei partit en dues franges de matí i tarda i amb una llarga pausa de gairebé tres hores al migdia, tancament generalitzat els diumenges i facultatiu els dissabtes a la tarda o els dilluns al matí. A aquesta limitada oferta s'oposa la dels grans magatzems, caracteritzada justament per l'amplitud dels seus horaris al llarg del dia i de la setmana i la seva major flexibilitat per atendre les puntes de demanda. Aquesta dualitat en l'oferta horària ha generat conflictes de competència entre ambdós subsectors que la nova Llei de Comerç de 1995 ajorna sense acabar de resoldre.

Les **escoles** de la ciutat també funcionen amb horari partit de matí

i tarda, amb hores d'entrada força coincidents amb les hores d'entrada al treball. La majoria ofereixen servei de menjador durant la franja intermitja del migdia, però és menys habitual que ofereixin serveis d'acollida d'infants abans o després de la jornada escolar, encara que aquesta és una demanda creixent per part de mares i pares, especialment quan ambdós estan treballant. Els horaris escolars tampoc no presenten opcions de flexibilitat en la utilització del servei, que serien especialment apreciades en el cas de les escoles bressol. La qüestió del calendari escolar i concretament l'existència d'un llarg període de vacances a l'estiu, que no té res a veure amb les vacances laborals de les famílies, presenta també molts problemes de coordinació.

Les **entitats financeres** es caracteritzen per oferir un horari de servei força restringit, concentrat en el període matinal i alguna tarda a la setmana, després que les caixes d'estalvis hagin eliminat el tradicional servei dels dissabtes al matí. Aquesta tendència s'ha justificat per la presència d'alternatives d'accés, com ara els caixers automàtics, però actualment algunes entitats es replantegen millorar i ampliar l'horari d'atenció personal sobretot per poder atendre les persones que per incompatibilitats horàries no poden acudir a les oficines amb l'horari actual. Les oficines de l'**administració pública** solen concentrar el servei en horari matinal i en franges horàries força restringides, dificultant notablement l'accés a les persones que treballen al matí.

Lògicament els horaris que millor es compaginen amb els horaris de treball són els que practiquen les **entitats i el moviment associatiu** en general, tradicionalment concentrats a la vesprada i durant el cap de setmana, que és quan els associats estan més disponibles i quan el treball voluntari, en el qual basen el seu funcionament moltes d'aquestes entitats, pot desenvolupar-se.

Malgrat els canvis que s'estan experimentant en l'organització del **temps de treball**, l'anomenat treball a temps complet segueix essent àmpliament predominant tant a Espanya, com a la major part de països europeus. Tot i així, quan es fa la distinció per sexes la proporció de dones que treballen a temps parcial és arreu superior

a la dels homes. A Espanya els percentatges de treball a temps parcial són en qualsevol cas inferiors als europeus, encara que s'observa una discreta tendència a l'augment d'aquest tipus de jornada laboral. L'evolució d'aquest aspecte del temps de treball no es pot deslligar de la situació d'atur que es pateix des de fa molt temps i que a Espanya desborda tots els rècords. Qualsevol discussió sobre l'organització del temps i el repartiment del treball ha d'incorporar aquest element.

Altres elements constitutius del temps de treball, com la flexibilitat, la imprevisibilitat i la precarietat, també afecten diferentment a dones i homes i presenten el risc de transformar-se en noves formes de segregació laboral basades en elements temporals.

Un darrer aspecte del temps de treball, que de fet incideix en la disponibilitat i l'organització general del temps personal i que creiem que s'ha de considerar és l'**autogovern del temps**. Això tant té a veure amb el que els altres decideixen sobre el nostre temps de treball, com sobre el que es decideix sobre els temps d'accés als serveis de la ciutat.

Tenir o no tenir l'oportunitat de governar el propi temps, de prendre decisions sobre com organitzar-lo, usar-lo, invertir-lo... també genera noves formes d'estratificació social i de gènere. Cal per tant que es vetlli perquè les mesures que afecten al temps de treball i als temps de la ciutat tendeixin a garantir un major i més igualitari autogovern del temps per tothom.

6.4. Temps de les dones: temps per viure

L'anàlisi dels resultats de les entrevistes en profunditat i de l'Enquesta sobre l'ús del temps ens han permès assolir el coneixement sobre l'ús, la gestió i la percepció del temps quotidià per part de les dones barcelonines de 25 a 50 anys, que ens proposàvem com a objectiu principal a l'iniciar aquesta recerca. Es tracta de les dones que es troben en la franja central de la vida, una etapa en la qual coincideixen nombrosos canvis que afecten la vida personal, professional i familiar, en la qual les restriccions que es deriven de l'organització del temps a les ciutats es fan més manifestes degut a la presència i augment dels nous requeriments temporals que apareixen en la vida d'aquestes dones, especialment quan opten per compatibilitzar treballs i responsabilitats en diferents àmbits.

Basant-nos en aquests resultats hem constatat que les dones de 25 a 50 anys de la ciutat de Barcelona pateixen una **sobrecàrrega de treball**, de tot tipus de treball. Treballen, de promig, jornades de més de 9 hores diàries i més de 50 hores setmanals, xifres que per moltes dones encara són més elevades si tenim en compte la diversitat de situacions personals, laborals i familiars en que es troben. El temps de treball és el temps central en la vida de les dones adultes barcelonines, el treball és l'activitat a la qual dediquen més temps al llarg de tota la jornada i no deixen de fer-lo ni durant els dies del cap de setmana, teòricament dedicats al descans.

Les dones més atafegades, les que més hores treballen i les que disposen de menys temps lliure són les dones ocupades i les que conviuen amb parella i fills o filles menors de 14 anys, situació en la que es troben sobretot les dones que tenen de 30 a 39 anys. A l'altre extrem, entre les que menys hores treballen, hi trobem les dones més joves, les menors de 30 anys, les inactives i les aturades, les que conviuen amb parella i fills grans i les que viuen soles, mentre que les que gaudeixen de més temps lliure són les més joves, les aturades i les que viuen soles.

Tot i el paper central que el **temps de treball** té en la vida quotidiana de les dones quan el venen al mercat, és a dir quan fan treball productiu o remunerat, gairebé mai poden decidir-lo ni gestionar-lo, d'aquí que el marge d'autogovern sobre el propi temps sigui extremadament limitat en el cas de les dones ocupades. Aquesta situació es contradiu amb l'expressió d'un fort desig de treballar amb horaris de tipus intensiu o flexible, confirmat per la satisfacció que experimenten aquelles dones que ja els disfruten, ja que aquests horaris els donen un major marge de maniobra per compatibilitzar-los amb la rigidesa dels temps que la ciutat ofereix.

Les hores de sortida i encara més les hores d'entrada al treball, es mostren molt homogènies i contribueixen a la congestió puntual i periòdica de la ciutat a determinades zones i hores del dia. Aquests horaris de treball també posen de manifest la incompatibilitat o la coincidència amb les hores d'accés a la majoria dels serveis, especialment en el cas dels que únicament s'ofereixen en el període matinal. La dedicació al treball professional en nombre d'hores és elevada, la major part de les ocupades treballen més de 30 hores setmanals i la meitat més de 40, mostrant un clar predomini del treball a temps complet en general i una tendència a treballar més hores entre les dones més joves i a treballar-ne menys entre les dones més grans.

El temps dedicat a l'organització i la realització del **treball domèstic** i de cura de les persones és assumit de forma gairebé exclusiva per les dones, fins i tot quan es contracta algú altre perquè el faci o quan les dones fan treball productiu a temps complet, donant lloc a la realització de dobles o triples jornades de treball. En termes temporals el 90% de les dones dedica al treball domèstic i de cura un mínim de 10 hores setmanals i la meitat li dediquen més de 30 hores setmanals. Aquest protagonisme de les dones apareix en totes les tasques, tret de les reparacions, i molt especialment en el temps dedicat a ocupar-se de la roba i a cuinar. La corresponsabilització de la parella apareix encara de forma molt minoritària, essent més habitual en el cas de les parelles sense

fills que en la resta i concentrant-se en tasques com la compra o el tenir cura dels infants.

Aquesta situació de desequilibri i desigualtat es tradueix en tensions i conflictes entre les persones que integren una mateixa llar i que de manera genèrica s'expressen en termes de manca de temps per fer tot el que cal fer. A nivell personal les dones també viuen sovint el conflicte entre el temps que dediquen al treball professional i el temps que dediquen al treball domèstic, ambdós competeixen per un temps disponible que es mostra insuficient per abastar totes les necessitats, fins i tot quan es posen en marxa tot tipus d'estratègies per rendibilitzar-lo. En aquesta col·lisió d'interessos temporals el temps del treball professional sol ser prioritzat per davant del temps de treball domèstic, encara que aquest darrer també pugui interferir puntualment en el primer.

Totes les dones dormen aproximadament les mateixes hores, però hem observat que les que dormen menys, per diferents raons, són les dones més grans, les ocupades i les que tenen criatures petites. El **temps lliure** és molt difícil d'avaluar i quantificar per la subjectivitat de la seva definició i les diferents percepcions que genera. Per moltes dones el temps lliure fins i tot no existeix com a tal, no hi compten o es queden sense abans d'haver-lo gaudit, però alhora expressen un fort sentiment de manca de temps lliure. S'observen diferències considerables entre les dones pel que fa a la disponibilitat de temps lliure manifestada, de manera que les dones més joves, les que no tenen filles o fills i les aturades són les que consideren que disposen de més temps lliure, mentre que les més mancades de temps són les dones de 30 a 39 anys, les ocupades i les que conviuen amb parella i criatures.

La meitat de les dones entrevistades consideren que no tenen prou temps per fer tot el que desitjarien, sentiment que es manifesta de forma més acusada entre les dones més sobrecarregades. De manera general s'ha observat un desig de tenir més temps lliure o disponible tant per dedicar-lo a sí mateixa com per dedicar-lo a les relacions familiars i socials, mentre que les situacions de manca de temps porten les dones a descuidar principalment el treball

domèstic o en un segon terme a elles mateixes. Per fer front a aquesta situació les dones desenvolupen diferents estratègies, en funció de la disponibilitat de recursos humans i econòmics al seu abast per descarregar-se de part d'aquest treball domèstic i de cura, com ara delegar-lo cap a altres persones de l'entorn familiar o pagar algú perquè el faci, realitzar diferents tasques o activitats de manera simultània, incorporar innovacions tecnològiques o reclamar serveis a domicili, entre altres.

Tenint en compte la coincidència observada entre el temps de treball de les ciutadanes i el temps d'obertura o funcionament dels comerços i serveis de la ciutat esperàvem que aquesta situació expressés com a mínim insatisfacció. Doncs no, sorprenentment i malgrat les dificultats que el panorama existent presenta per l'organització de la vida quotidiana, la majoria de dones consideren que els **horaris dels serveis**, tal i com funcionen actualment, ja s'adapten a les seves necessitats. Ara bé, també valoren positivament les modificacions ja experimentades quan aquestes es tradueixen en un millor accés temporal als serveis.

Està clar que aquest optimisme -o conformisme- general no és compartit per les dones ocupades, que són les que realment enfronten aquestes limitacions amb tot el seu pes i veuen com s'agreugen a conseqüència de la manca de flexibilitat en la gestió del propi temps que es deriva de la rigidesa del temps de treball. També s'observa que el grau de satisfacció o adaptació varia força entre els diferents serveis seleccionats, així els que es mostren més inadaptats a les necessitats de les dones són les oficines de les administracions públiques i de les entitats financeres, mentre que els que presenten menys dificultats d'accés temporal són els horaris de serveis culturals i espectacles.

Tot i aquest aparent emmotllament de les ciutadanes a l'oferta horària de la ciutat, aproximadament la meitat de les dones subscriuen modificacions dels horaris vigents en la línia d'aconseguir una diversificació, modificació, flexibilització i a voltes ampliació dels horaris actualment oferts perquè aquests s'adaptin millor a les necessitats de les seves usuàries. També en

aquest cas les propostes de modificació perquè els horaris s'adaptin més bé a les necessitats personals són més nombroses entre les dones ocupades que entre la resta.

6.5. Conclusions i reflexions finals

Per acabar passarem a revisar i comentar les hipòtesis que ens plantejàvem al començament a partir dels principals resultats del treball exposats fins ara.

Tal i com ha quedat àmpliament explicitat en els capítols i apartats precedents i en l'exposició dels resultats, la principal i més clara conclusió que podem extraure del conjunt del treball és el fet d'haver comprovat repetidament i a través de múltiples variables, que les dones barcelonines de 25 a 50 anys constitueixen un col·lectiu sobrecarregat de feina, on la realització de dobles jornades és freqüent degut a l'elevada dedicació temporal que aquestes dones consagren al conjunt de treballs que la societat urbana requereix pel seu funcionament quotidià. D'entre aquest col·lectiu podem destacar el retrat de la dona més atafegada, més sobrecarregada i més mancada de temps, que és aquella que té entre 30 i 39 anys, treballa professionalment i viu en llars formades per una parella i criatures menors de 14 anys.

Paral·lelament, el primer que hem pogut comprovar és que, tal i com plantejàvem en la segona hipòtesi, els horaris d'obertura i funcionament dels comerços i serveis de la ciutat coincideixen, en termes generals, amb els horaris de treball de la majoria de la població estudiada, dificultant o fins i tot impedit l'accés d'aquesta població a determinats serveis. Evidentment les dones que més pateixen els efectes negatius d'aquesta sincronització són les que compaginen treball productiu i treball reproductiu, i que són la majoria en aquesta franja d'edat, però cal tenir en compte que aquest desajustament també afecta al conjunt dels homes treballadors i que la limitació que això suposa per la seva corresponsabilització afecta indirectament al conjunt de dones.

Malgrat la constatació objectiva d'aquesta incompatibilitat horària, hem vist que es manifesta un grau de satisfacció o d'adequació dels horaris oferts per la ciutat que sorprenentment és força més elevat del que caldria esperar. Podem pensar que

aquest resultat invalida aquesta primera hipòtesi, però no sembla que això sigui tan evident, sinó que reflecteix una sèrie de contradiccions i problemes inherents al planteig d'aquesta qüestió. Podem parlar en primer lloc d'una manca de confiança i inventiva a nivell individual per pensar formes d'organització social alternatives, que permetin compatibilitzar els temps personals, els temps de la ciutat i els temps de la vida i superar o reinventar la divisió sexual del treball avui existent. D'altra banda moltes dones encarnen la contradicció d'interessos que representa ser usuàries dels serveis com qualsevol persona, i treballar com a prestadores de serveis, de manera que allò que les afavoriria a nivell personal ho veuen com un risc a nivell professional i tendeixen a adoptar posicions conservadores en aquesta matèria.

De resultes d'aquestes actituds, d'aquesta por al risc i al desconegut o no experimentat, apareix entre les dones entrevistades una tendència a adoptar posicions conservadores i a preferir la situació establerta, coneguda encara que insatisfactòria, que no pas optar per transformacions de les quals no se'n coneixen ben bé el resultat i les conseqüències. També hem de recordar que els resultats globals amaguen la diversitat de situacions i interessos de les dones i que la diferenciació entre les vivències i les necessitats de les dones ocupades i la resta de dones és fonamental a l'hora d'interpretar aquestes tendències, sobretot si tenim en compte que el procés d'incorporació de les dones al mercat de treball encara és en curs i que els efectes temporals de la seva incorporació plena encara estan per veure.

La tercera hipòtesi es referia a la durada i a la rigidesa del temps de treball que experimenten les dones treballadores. En aquest cas també hem pogut comprovar que la major part d'aquestes dones estan satisfetes amb el seu actual horari de treball, però que el grau de satisfacció és sempre més elevat entre les dones que disfruten de jornades de treball continuades -que d'altra banda són les més desitjades pel conjunt de treballadores-, i entre les que treballen menys de 40 hores setmanals. Ens tornem a trobar amb uns resultats que aparentment neguen la validesa de la hipòtesi plantejada, però que creiem que cal tornar a matisar.

La conclusió que en treiem és que encara que els horaris siguin realment rígids, mal distribuïts o massa llargs, la major part de les dones que treballen han hagut d'organitzar-se d'alguna manera per fer front a les limitacions que això els planteja i ho han aconseguit, se'n han sortit recorrent a múltiples estratègies que ja s'han descrit en el capítol corresponent. D'aquí que el grau de satisfacció que expressen no es refereixi exclusivament a l'horari de treball en si mateix, sinó que incorpora la valoració positiva que fan del fet d'haver sabut superar les limitacions que plantejava i l'esforç de reorganització del temps quotidià que suposaria adoptar un horari de treball alternatiu. Creiem que quan la incompatibilitat de l'horari de treball amb les necessitats personals o familiars assoleix un determinat lílndar de sobrecàrrega el resultat acaba essent l'abandonament del treball per part de la dona, tendència que es veuria avalada per l'alta proporció d'experiència laboral entre les no ocupades.

En quart lloc hem confirmat la vivència de la manca de temps, de la "fam" de temps que experimenten la major part d'aquestes dones, les quals declaren no disposar de prou temps per fer tot el que desitjarien. A més a més, i tal com prevèiem, són les dones que hem anat definint al llarg del treball com les més sobrecarregades, les que més acusen aquesta manca de temps: és a dir les que tenen de 30 a 39 anys, les ocupades i les que tenen criatures. Paral.lelament també hem vist la situació oposada entre les dones aturades, la majoria de les quals considera que no només no els manca temps, sinó que són les més insatisfetes sobre la manera com l'organitzen, manifestant un descontentament envers el temps que en aquest cas no es deriva de la seva escassetat, sinó d'una disponibilitat temporal no desitjada. En conjunt el que constatem és un desig d'autogovern i sobirania sobre el propi temps, el desig de poder decidir com utilitzar-lo, distribuir-lo, vendre'l o regalar-lo.

Finalment també hem verificat l'existència de conflictes i de competència entre el temps dedicat a unes i altres activitats, i que principalment es donen entre el temps dedicat al treball productiu i

el temps dedicat al treball domèstic i de cura. Un segon tipus de conflictes que hem pogut constatar són els que es produeixen entre els interessos de diferents col·lectius ciutadans, fonamentalment entre els que representen la població usuària i els que representen la població prestadora dels serveis quan es plantegen possibles modificacions dels horaris d'aquests serveis en funció dels interessos d'uns o altres. En serien un bon exemple la discussió sobre els horaris comercials o sobre les innovacions horàries de les entitats financeres.

Ens agradaria acabar amb unes reflexions de caràcter general que ens ha suggerit l'elaboració d'aquest treball i que relacionen alguns dels aspectes que hem tractat directament amb altres possibles línies de recerca i certs reptes pendents.

Alguns dels grans canvis esdevinguts o encara en curs al llarg d'aquest segle afecten molt directament al temps i plantegen desafiaments pels quals encara no s'ha trobat resposta. La geografia ha estudiat algunes d'aquestes qüestions i sobretot ha contribuït a destacar sempre el paper de l'espai i el territori en l'anàlisi d'aquests processos, especialment pel que fa les relacions entre espai i temps, que reconeixem que no poden ignorar-se.

Entre aquests canvis cal destacar la incorporació de les dones al mercat de treball i com a conseqüència la modificació de la seva tradicional disponibilitat per tenir cura dels altres i ocupar-se del treball domèstic en termes de dedicació temporal. La redistribució del treball domèstic i de cura entre els membres de les llars sembla una via de solució lògica, però difícilment es desenvoluparà si al mateix temps no es produeixen canvis radicals en la durada, organització i centralitat del temps de treball de totes les

persones, que ho facin possible.

Cal una nova cultura del treball que permeti a tothom conciliar temps de vida i temps de treball. Subcontractar aquest treball domèstic és una via alternativa o complementària, a l'abast dels grups amb més recursos, però cal ser conscients que encarna els riscos i els defectes de la domesticitat i la dualització social, de fer recaure el pes de la reorganització horària sobre les franges socials més dèbils, entre les quals hi trobem les dones.

Les transformacions en l'àmbit de l'economia, que inclouen els processos de globalització i terciarització i els avenços tecnològics, també afecten profundament al món de l'ocupació i el treball, i fan que es replantegin tant la durada com l'organització del temps de treball, així com la necessitat de compartir-lo. Cada cop es parla més de flexibilitat del temps de treball, però cal estar atents perquè això no es tradueixi únicament en desregulació, sinó que també incorpori els conceptes de sobirania i autogovern del temps per part dels treballadors.

Veiem també com es replanteja el cost social i el paper dels estats en la prestació dels serveis públics, amb una tendència que apunta més al desmantellament que no pas a la consolidació o a l'ampliació de la xarxa de recursos per la prestació de serveis socials i que per tant no ajuda a trobar solucions al buit abans esmentat, sinó que contribueix a complicar el panorama quan intenta restituir certs treballs de cura a l'entorn familiar, és a dir a les dones.

Assistim també a un creixement accelerat de la mobilitat, resultat de la congestió de moltes àrees urbanes, de la millora de certes infraestructures de transport i també de la diversificació i la combinació de les activitats en el temps i en el territori, de manera que cada cop més persones fem més coses diferents en espais i temps diversos individualment, però socialment coincidents i aquesta dinàmica també té conseqüències sobre l'organització dels temps a les ciutats i sobre les seves condicions mediambientals.

A les ciutats europees vivim també processos d'individualització social, de diversificació i desestandardització de les formes de vida i els usos del temps, dels costums, de les preferències... Aquesta realitat dóna lloc a la coexistència de punts de vista i d'interessos molt diversos en un mateix espai urbà, tant pel que fa als aspectes temporals de la ciutat com a altres qüestions. Però aquests interessos ciutadans no tenen vies clares de representació, no se sap ben bé qui representa la població usuària i consumidora dels serveis en el seu conjunt. Les associacions de consumidors, els grups de dones, els sindicats... representen part d'aquests interessos, però per poder negociar obertament sobre els temps de la ciutat cal que trobin punts comuns, altrament el conflicte serà inevitable o es tendirà a privilegiar els interessos dels grups més forts.

En el marc de tots aquests processos de canvi tenim una ciutat que encara funciona segons els esquemes del passat, amb una organització temporal que no ens és útil per més temps, encara que no en siguem conscients. Però la ciutat alhora es presenta com un laboratori òptim per a l'experimentació d'innovacions que permetin millorar-la en termes d'organització temporal, amb les conseqüències que això té en tots els altres àmbits. Cal avançar en aquest sentit, cal negociar, pactar, no només amb les persones que presten els serveis, sinó també amb la població usuària, amb els seus interessos diversos i sovint contraposats. Cal trobar uns acords mínims a partir de la implicació de tots com a base d'una àmplia negociació sobre els temps de la ciutat, sense oblidar valorar els riscos que aquests canvis poden comportar, com per exemple l'afebliment dels ritmes socials que contribueixen a la identitat de la ciutat.

Per fer propostes de polítiques temporals en aquesta línia ens cal conèixer les expectatives i necessitats de la població i preveure els impactes que les accions proposades poden tenir en la vida quotidiana dels diferents grups que conviuen a la ciutat. L'estudi de l'ús del temps en la vida quotidiana és un dels instruments de que disposem per avaluar les desigualtats existents i molt

especialment les desigualtats de gènere, pel que fa a l'ús temporal de la ciutat. Amb els resultats d'aquest treball disposem d'una mica més d'informació en aquest àmbit i no només sobre l'especificitat de l'ús del temps per part de les dones, o de les dones adultes, sinó també sobre les diferències en l'ús del temps i per tant les desigualtats existents entre elles. Sens dubte que en cal més, sobre les altres dones, sobre els homes, els infants i la gent gran, però hem començat per aquí.

Recollint un dels testimonis més significatius del que ha representat l'aportació de la geografia en l'estudi del temps, gosaríem a dir que ens afegim a la voluntat d'incorporar a les polítiques i a la planificació de la ciutat l'estudi de la qualitat de vida, "el destí de l'ésser humà com a individu en un entorn cada cop més complicat" (Hägerstrand, 1970). Així doncs si concloem que el que ens cal és un nou model d'organització social del temps a les ciutats, en el marc del qual sigui possible conciliar el temps de la vida i el temps del treball, creiem encertat partir de l'experiència de la vida quotidiana d'aquestes dones, que són les que més coneixement tenen d'aquesta compatibilització, elles ho han hagut de fer i ho estan fent per força, contra corrent i improvisant. No tindria sentit assumir un repte tan gran sense partir de l'experiència acumulada per elles i per tots els que abans que nosaltres, des de la geografia i des de molts altres camps, s'han preocupat d'aquesta millora de la qualitat de vida de les persones a la ciutat.

7. Bibliografia general

- ADAM, Barbara (1989) "Feminist social theory needs time. Reflections on the relation between feminist thought, social theory and time as an important parameter in social analysis" in Sociological Review, 37 (3); pp. 458-473.
- ADAM, Barbara. (1990) Time and social theory Cambridge, Polity Press.
- ADAM, Barbara (1995) Timewatch: The Social Analysis of Time Cambridge, Polity Press.
- AJUNTAMENT DE BARCELONA (1989) Guia d'entitats Sants-Montjuïc Barcelona, Ajuntament de Barcelona.
- AJUNTAMENT DE BARCELONA (1991a) El temps de les dones: de la reflexió a la pràctica Barcelona, Ajuntament de Barcelona.
- AJUNTAMENT DE BARCELONA (1991b) Pla Municipal per a les Dones Barcelona, Ajuntament de Barcelona
- AJUNTAMENT DE BARCELONA (1994) "A Barcelona les dones canviem els temps". Propostes per una experiència pilot. Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Text mecanografiat.
- ALARCON CARACUEL, Manuel R. (1988) La ordenación del tiempo de trabajo Madrid, Oficina Internacional del Trabajo y Ministerio de Trabajo
- ALLENSPACK, Heinz (1975) El horario flexible Geneva, OIT
- ÁLVARO PAGE, Mariano (1996) Los usos del tiempo como indicadores de la discriminación entre géneros Madrid, Instituto de la Mujer.
- ALVES CALIÓ, Sonia (1992) "Re-ler a cidade ao feminino: uma proposta de reforma urbana do ponto de vista das mulheres" in Boletim de Geografia Teoretica, 22 (43-44); pp. 239-245.
- ARTIOMOV, Victor (1991) "Cambios en la utilización del tiempo de la población urbana y la rural" in Información Comercial Española, pp. 63-75

- ARVE-PARÈS, Birgit (1995) Reconciling Work and Family Life. A challenge for Europe Stockholm, Swedish National Committee on the International Year of the Family and the Commission of the European Communities
- AZNAR, Guy (1993) "La semaine de quatre jours" in Futuribles, 181 pp. 65-70.
- AZNAR, Guy (1994) Trabajar menos para trabajar todos Madrid, HOAC.
- BAILLY, A. & BEGUIN, H. (1982) Introduction à la géographie humaine Paris, Masson.
- BAILLY, Antoine S. (1984) "La chronogéographie" in BAILLY, Antoine S. (ed.) Les concepts de la géographie humaine Paris, Masson; pp. 143-146.
- BAILLY, Antoine; FERRAS, Robert & PUMAIN, Denise (1992) Encyclopédie de Géographie Paris, Economica
- BAKER, Alan R.H. (1979) "Historical geography: a new beginning ?" in Progress in Human Geography, 3 pp. 560-570
- BAKER, Alan R.H. (1981) "An historico-geographical perspective on time and space and on period and place" in Progress in Human Geography, 5 (3); pp. 439-443.
- BALBO, Laura (1978) "La doppia presenza" in Inchièsta, 32 pp. 3-6.
- BALBO, Laura (1984) "Immersione piena intelligenza diffusa" in Inchièsta, 66 pp. 2-7
- BALBO, Laura (1991a) (ed.) Tempi di vita Milano, Feltrinelli.
- BALBO, Laura (1991b) "Una ley para las horas futuras" in Mientras tanto, 42 pp. 59-63.
- BALBO, Laura (s.a.) "L'uso del tempo come progetto sociale" s.t., pp. 67-70.
- BALBO, Laura, BIANCHI, Marina, CACCIOPPO, Maria & MAY, Pia (1981) "L'organizzazione familiare in alcune situazioni urbane dell'Italia degli anni settanta" in Inchièsta, 49-50 pp. 104-112

- BARAÑANO, Margarita (ed.) (1992) Mujer, Trabajo y Salud Madrid, Trotta.
- BAYLINA I FERRÉ, Mireia (1996) Trabajo industrial a domicilio, género y contexto regional en la España rural, Tesi doctoral, Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.
- BAYLINA, M., CANOVES, G.; GARCIA RAMON, M.D. & VILARIÑO, M. (1991) "La entrevista en profundidad como método de análisis en geografía rural: mujeres agricultoras y relaciones de género en la costa gallega" in Actas del VI Coloquio de Geografía Rural, Madrid, Departamento de Geografía, Universidad Autónoma de Madrid, pp. 11-19.
- BEECHEY, Veronica & PERKINS, Tessa (1987) A matter of hours: women, part-time work and the labour market Cambridge, Polity Press.
- BELLONI, C. (1986) Il tempo della città. Una ricerca sull'uso del tempo quotidiano a Torino Milano, Angeli.
- BERGAMASCHI, M.; CHIESI, A.; DE FILIPPI, F.; SOGNI, G. (1993) Orari di lavoro come strategia. Politiche aziendali e comportamenti di genere Milano, Franco Angeli.
- BETTIO, F., RUBERY, J. & SMITH, M. (1996) Gender, flexibility and new employment relations. Text mecanografiat.
- BIANCHI, Marina (1978) "Oltre il doppio lavoro" in Inchièsta, 32 pp. 7-11
- BIMBI, Franca (1991) "Cittadine/cittadini del proprio tempo" in BALBO, Laura (ed.) Tempi di vita Milano, Feltrinelli; pp 41-44.
- BIMBI, Franca (1996) "Conciliare i ruoli o ricomporre i tempi ?". Text mecanografiat.
- BIMBI, F. & PRISTINGER, F. (ed.) (1985b) Profili sovrapposti Milano, Franco Angeli
- BLUMEN, Orna (1994) "Gender differences in the journey to work" in Urban Geography, 15 (3); pp. 223-245.
- BONFIGLIOLI, Sandra (1990) L'architettura del tempo Napoli, Liguori

- BONFIGLIOLI, S. (ed.)(1994) Il Piano degli orari. Antologia di materiali per progettare ed attuare politiche pubbliche Milano, Angeli.
- BOULIN, Jean-Yves (1992) "L'organisation sociale du temps" in Futuribles, 165-166; pp. 239-252.
- BOULIN, Jean-Yves (1995) "Le temps de travail en Europe: une mutation générale" in Conférence "La réglementation du temps de travail dans l'Union européenne", Institut Universitaire Européen, avril 1995.
- BOULIN, Jean-Yves, CETTE, Gilbert & TADDEI, Dominique (1992) "Le temps de travail, une mutation majeure" in Futuribles, 165-166 pp. 7-18.
- BROWNE, Enrique (1983) "Tiempo y ciudad" in Ciudad y Territorio, pp. 5-17.
- BRUNET, Roger; FERRAS, Robert & THÉRY, Hervé (1992) Les mots de la Géographie. Dictionnaire critique Paris, RECLUS-La Documentation Française
- BUBER AGASSI, Judith (ed.) (1989) The redesign of working time: Promise or Threat ? Berlin, Sigma.
- BUGARI, Tullio (1991) "Le donne e il tempo di lavoro" in Prisma, 23 pp. 59-69.
- BUTTNER, Anne (1976) "Grasping the dynamism of lifeworld" in Annals of the Association of American Geographers, 66 (2); pp. 277-292.
- CAMBRA OFICIAL DE COMERÇ, INDUSTRIA I NAVEGACIO DE BARCELONA (1993) "La regulació comercial a Europa" in Butlletí de la Cambra, (962); pp. 5-7.
- CANOVES VALIENTE, Gemma. (1990) Mujer, trabajo y explotación agraria familiar: Un análisis desde la geografía del género, Tesi doctoral, Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.
- CARLSTEIN, T., PARKES, D., THRIFT, N. (ed.) (1978a) Timing Space and Spacing Time. Making Sense of Time London, Edward Arnold

- CARLSTEIN, T., PARKES, D., THRIFT, N. (ed.) (1978b) Timing Space and Spacing Time, Human Activity and Time Geography London, Edward Arnold.
- CARLSTEIN, T., PARKES, D., THRIFT, N. (ed.) (1978c) Timing Space and Spacing Time. Time and Regional Dynamics London, Edward Arnold
- CARRERAS, Carles (1974) Hostafrancs. Un barri de Barcelona Barcelona, Selecta.
- CARRERAS, Carles (1980) Sants, anàlisi de producció de l'espai urbà Barcelona, Serpa.
- CATER, John & JONES, Trevor (1989) Social Geography LONDON, Arnold
- CAUSAPIÉ LOPESINO, Pilar (1993) Los tiempos de las mujeres. Análisis sobre la organización del tiempo en las escuelas infantiles del distrito de Sants-Montjuïc. Programa "Tècniques per a la Igualtat". Barcelona. Text mecanografiat.
- CHABAUD, Danielle & FOUGEYROLLAS, Dominique (1978) "Travail domestique et espace-temps des femmes" in International Journal of Urban and International Research, 2 (3); pp. 421-431.
- CHALENDAR, Jacques de (1973) La planificación del tiempo Madrid, Instituto de Estudios de Administración Local.
- CHIESI, Antonio M. (1992) "Politiche del tempo, metodi di ricerca e strumenti di intervento" in Nuovo governo locale, 2, pp.
- CIVIT, Mercè (1996) "Reducció de les jornades de treball per a totes i tots" in Treballadora. Secretaria de la dona de la CONC, març 1996; pp. 1
- CLARK, Audrey N. (1987) Longman Dictionary of Geography human and physical London, Longman
- CLARK, S., HARVEY, A. & SHAW, S. (1990) "Time use and leisure" in Social Indicators Research, 4 (23); pp. 337-352.
- CLAVAL, Paul (1981) La logique des villes Paris, LITEC

- CLAVAL, Paul (1984) Géographie humaine et économique contemporaine, Paris, P.U.F.
- CLAVAL, Paul (1992) "Géographie et sociologie" in BAILLY, Antoine; FERRAS, Robert & PUMAIN, Denise (ed.) Encyclopédie de Géographie Paris, Economica; pp. 75-91.
- CLOKE, Paul; PHILO, Chris & SADLER, David (1991) Approaching Human Geography London, Paul Chapman.
- CLOKE, Paul; PHILO, Chris & SADLER, David (1991) Approaching Human Geography London, Paul Chapman.
- CLOS i COSTA, Isabel (1986) "El viatge al treball a Barcelona i entorn" in Documents d'Anàlisi Geogràfica, 8-9 pp. 25-38.
- CODINA OLIVÉ, Pilar & BOIX JUNQUERA, Isabel (1995) "L'espai-joc" in Perspectiva escolar, 192 pp. 64-67.
- COMISSION EUROPEA (1994) El empleo en Europa 1994 Luxemburgo, Oficina de Publicaciones Oficiales de las Comunidades Europeas.
- COMISSION EUROPEA (1995) El empleo en Europa 1995 Bruselas, Comisión de las Comunidades Europeas.
- COMMISSION DES COMMUNAUTÉS EUROPÉENNES (1995) Bulletin sur les Femmes et l'Emploi n°7 Bruxelles, Commission des communautés européennes.
- COMUNE DI MILANO (1996) Progetto Piano Regolatore degli orari 1991-1995 Milano, Comune di Milano. Text mecanografiat.
- CONFERENCE OF EUROPEAN STATISTICIANS (1987) Informal meeting on statistics and indicators on women. Note by the Secretariat.
- CONSELL MUNICIPAL DE BENESTAR SOCIAL (1993) Propostes 1992 Barcelona, Ajuntament de Barcelona.
- COOPERATIVA LE NOVE (1990a) Le donne nella città: tempi, bisogni e servizi. Rapporto di ricerca Modena, Comune di Modena.
- COOPERATIVA LE NOVE (1990b) Mappatura degli orari dei servizi di Modena città. Primo rapporto della ricerca Modena, Comune di Modena

- CORDONI, Elena (1993) "Las mujeres cambian los tiempos" in Cuadernos de Relaciones Laborales, 2 pp. 221-237.
- COUSTRAS, J. & FAGNANI, J. (1978) "Femmes et transport en milieu urbain" in International Journal of Urban and Regional Research, 2 (3); pp. 432-439.
- COUSTRAS, Jacqueline (1987) Des villes traditionnelles aux nouvelles banlieues. L'espace public au féminin Paris, SEDES.
- COUSTRAS, Jacqueline (1993) "La mobilité des femmes au quotidien" in Les Annales de la Recherche Urbaine, 59-60 pp. 162-169.
- DE CUGIS, Alessandra (1997) "Descrivere e valutare i processi di attuazione" in Séminaire international "L'organisation des temps de la ville. État des recherches et expérimentations en Europe", Paris, 17-18 gener 1997.
- DEPARTAMENT D'ENSENYAMENT (1996) "Ordre de 25 d'abril per la qual s'estableix el calendari escolar del curs 1996-97 per als centres docents no universitaris" in Diari Oficial de La Generalitat de Catalunya, 2201 (3 de maig 1996); pp. 4346-4347.
- DÍAZ MUÑOZ, M. Angeles (1989) "Movilidad femenina en la ciudad. Notas a partir de un caso" in Documents d'Anàlisi Geogràfica, 14; pp. 219-239.
- DÍAZ MUÑOZ, M. Ángeles (1991) "Unas notas sobre las posibilidades docentes y aplicaciones de la geografía del tiempo" in BOSQUE, J. & DIAZ, M.A. (ed.) Geografías personales Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá de Henares; pp. 131-163.
- DÍAZ MUÑOZ, M. Ángeles (1992) "Espacio y tiempo en la actividad cotidiana de la población" in BOSQUE, J.; DE CASTRO, C.; DÍAZ, M.A. & ESCOBAR, F.J. (ed.) Prácticas de geografía de la percepción y de la actividad cotidiana Barcelona, Oikos-Tau; pp. 15-44.
- DÍAZ MUÑOZ, M. Ángeles (1995) "Género y estructura urbana en los países occidentales" in Anales de Geografía de la Universidad Complutense, 15 pp. 267-279.
- DICCIONARIO (1986) Diccionario de Geografía Madrid, Anaya

- DOUTHITT, R. (1989) "The division of Labor within the Home: Have Gender Roles Changed ?" in Sex Roles, 11-12 (20); pp. 693-704.
- DROOGLEEVER FORTUIJN, Joos & KARSTEN, Lia (1989) "Daily activity patterns of working parents in the Netherlands" in Area, 21 (4); pp. 365-376.
- DROOGLEEVER FORTUIJN, Joos & KARSTEN, Lia (1995) "Women and the city", Erasmus Course Geography and gender, Roskilde, Dinamarca, 12-17 septiembre 1995.
- DROOGLEEVER FORTUIJN, Joos (1995) "Les dones en entorns urbans i suburbans" in Documents d'Anàlisi Geogràfica, 26 pp. 83-95.
- DROOGLEEVER FORTUIJN, Joos (1996) "Elderly women in rural areas in the Netherlands", 28th International Geographical Congress. The Hague. 4-10 August 1996.
- DURÁN, M.Ángeles (1986) La jornada interminable Barcelona, Icària.
- DURÁN, M.Ángeles (1988) De puertas adentro Madrid, Instituto de la Mujer.
- DURÁN, M.Ángeles. (1992a) "El triángulo imposible" in Treballs de Geografia, 44 pp. 47-62.
- DURÁN, M. Angeles (1992b) "Salud y Sociedad. Algunas propuestas de investigación" in BARAÑANO, Margarita (ed.) Mujer, Trabajo y Salud Madrid, Trotta; pp. 57-79.
- DYCK, I. (1990) "Space, time, and renegotiating motherhood: an exploration of the domestic workplace" in Environment and Planning D. Society and Space, 8 pp. 459-483.
- ÉCHANGE ET PROJETS (1980) La Révolution du temps choisi Paris, Albin Michel.
- ELIAS, Norbert (1989) Sobre el tiempo Madrid, Fondo de Cultura Económico.
- ELLEGARD, Kajsa; HÄGERSTRAND, Torsten & LENNTORP, Bo (1977) "Activity Organization and the Generation of Daily Travel: Two Future Alternatives" in Economic Geography, 53 (2); pp. 126-152.

- EUROPEAN CHARTER (1995) European Charter for Women in the City Brussels, Eurocultures.
- EUROPEAN TRADE UNION INSTITUTE (1986) Flexible working time and family life London, Policy Studies Institute.
- EURYDICE (1995) Calendrier er rythmes scolaires dans l'Union Européenne Bruxelles, Eurydice.
- EUSKO JAURLARITZA (1996) Decreto por el que se articulan las ayudas al reparto de tiempo de trabajo y a la contratación indefinida Vitoria-Gasteiz, Eusko Jaurlaritzza.
- EYLES, John & SMITH, David M. (1988) Qualitative Methods in Human Geography Cambridge, Polity Press.
- EYLES, John (1988) "Interpreting the Geographical World. Qualitative approaches in Geographical Research" in EYLES, John & David M. SMITH (ed.) Qualitative Methods in Human Geography Cambridge, Polity Press; pp. 1-16.
- EYLES, John (1988) Research in Human Geography Oxford, Blackwell
- EYLES, John (1989) "The geography of everyday life" in GREGORY, Derek & WALFORD, Rex (ed.) Horizons in human geography London, Macmillan; pp. 102-117.
- FABRÉ, J. & HUERTAS, J.M. (1980) Tots els barris de Barcelona I Barcelona, Edicions 62.
- FAGNANI, Jeanne & CHAUVIRÉ, Yvan (1989) "La actividad profesional de las mujeres con hijos en la aglomeración parisina (1975-1982)" in Documents d'Anàlisi Geogràfica, 15 pp. 39-66.
- FLAQUER, L. et al. (1990) Enquesta de la Regió Metropolitana 1990. Condicions de vida i hàbits de la població. Aspectes demogràfics i característiques familiars i relacionals. Vol. 1 de l'Informe General. Bellaterra, Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona.
- FOLGUERA CRESPO, Pilar (1982) "La presión del espacio urbano sobre la actividad cotidiana de la mujer: espacio interior y exterior" in Estudios Territoriales, 5 pp. 107-124.

- GARBARINI, Giovanni (1991) "A tempo Michelin" in Prisma, 23, pp. 71-75
- GARCIA RAMON, M.Dolors (1989) "Para no excluir del estudio a la mitad del género humano: un desafío pendiente en geografía humana" in Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles, 9 pp. 27-48.
- GARCIA RAMON, M.Dolors; CANOVES, Gemma & PRATS, Maria (1994a) Les dones i l'ús del temps. El cas del barri de Sants. Barcelona, Ajuntament de Barcelona.
- GARCIA RAMON, M.Dolors; CANOVES, Gemma & PRATS, Maria (1994b) Les dones i l'ús del temps al barri de Sants. Bellaterra, Institut d'Estudis Metropolitans. Text mecanografiat.
- GARCIA RAMON, M.Dolors; CANOVES, Gemma & PRATS, Maria (1995) Mujeres, ciudad y tiempo cotidiano. Un enfoque cuantitativo del estudio el tiempo de las mujeres de 25 a 50 años en Barcelona. Bellaterra, Institut d'Estudis Metropolitans. Text mecanografiat.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors (1996) "Geography and Gender. The state of the art". 28th International Geographical Congress. The Hague. 4-10 August 1996.
- GARCÍA SELGAS, Fernando J. (1994) Teoría social y metateoría hoy. El caso de Anthony Giddens Madrid, C.I.S. / Siglo XXI
- GASPARINI, Giovanni (ed.) (1985) Tempo e orario di lavoro. Il dibattito in Francia. Roma, Edizioni Lavoro.
- GELL, Alfred (1992) The Anthropology of time: cultural constructions of temporal maps and images Oxford, Berg.
- GERSHUNY, Jonathan (1987) "Estilo de vida, estructura económica y uso del tiempo" in Revista Española de Investigaciones sociológicas, 38 pp. 163-191.
- GERSHUNY, Jonathan (1992) "La répartition du temps dans les sociétés post-industrielles" in Futuribles, 165-166 pp. 215-226.
- GIACOMINI, Bruna (1985) "Sincronie perdute: tempo e orario nella vita delle donne" in BIMBI, Franca & PRISTINGER, Franca (ed.) Profili sovrapposti Milano, Angeli; pp. 166-183.

- GIDDENS, Anthony (1984) The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration Cambridge, Polity Press.
- GILBERT, Melissa R. (1994) "The Politics of Location: Doing Feminist Research at "Home"" in Professional Geographer, 46 (1); pp. 90-96.
- GOMEZ RUFO, Antonio (1993) "Libertad y libertinaje en los horarios comerciales" in Alfoz, 97 pp. 71-72.
- GRAU, Elena (1991) "El tiempo es un perro que muerde sobretodo a las mujeres" in Mientras tanto, 42 pp. 43-44
- GREGORY, D. (1984) "Space, time and politics in social theory: an interview with Anthony Giddens" in Society and Space, 2 pp. 123-132
- GREGORY, Derek & URRY, John (1985) Social relations, space and time London, MacMillan
- GREGSON, Nicky (1986) "On duality and dualism: the case of structuration and time geography" in Progress in human Geography, 10 (2); pp. 184-205
- GRUPPO INTERPARLAMENTARE DONNE. PARTITO DEMOCRATICO DELLA SINISTRA (1991) Le Riforme al femminile 1987-1991. Cosa abbiamo fatto in parlamento. Partito Democrático della Sinistra, Opuscle.
- GUERRA, Elda & PESCE, Adele (1991) "Lavoro e differenza sessuale" in Inchièsta, (ottobre-dicembre 1991); pp. 21-31.
- GURVITCH, Georges (1990a, original 1964) "The Problem of Time" in HASSARD, John (ed.) The Sociology of Time London, MacMillan; pp. 35-44.
- GURVITCH, Georges (1990b, original 1964) "Varieties of Social-Time" in HASSARD, John (ed.) The Sociology of Time London, MacMillan; pp. 67-76.
- GUSTAFSSON, Björn & KJULIN, Urban (1994) "Time use in child care and housework and the total cost of children" in Journal of Population Economics, 7 pp. 287-306.

- HÄGERSTRAND, Torsten (1975) "El terreno propio de la geografía humana" in CHORLEY, Richard J. (ed.) Nuevas tendencias en geografía Madrid, Instituto de Estudios de la Administración Local; pp. 103-135.
- HÄGERSTRAND, Torsten (1976) "Geography and the Study of Interaction between Nature and Society" in Geoforum, 7 (1); pp. 329-334.
- HÄGERSTRAND, Torsten (1982) "Diorama, path and project" in Tidjschrift vor economische en sociale geografie, pp. 323-339.
- HÄGERSTRAND, Torsten (1991a, original 1970) "¿Qué hay acerca de las personas en la ciencia regional?" in BOSQUE, J. & DÍAZ, M.A. (ed.) Geografías personales Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá de Henares; pp. 93-109.
- HÄGERSTRAND, Torsten (1991b, original 1989) "Reflexiones sobre ¿Qué hay acerca de las personas en la ciencia regional?" in BOSQUE, J. & DÍAZ, M.A. (ed.) Geografías personales Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá de Henares; pp. 111-118.
- HAICAULT, Monique (1988) "Temps et rapports sociaux de sexes: un theme en construction et reformulation" in Cahiers Atelier Production Reproduction, pp. 51-69.
- HANSON, Susan & HANSON, Perry (1980) "Gender and urban activity patterns in Uppsala, Sweden" in The Geographical Review, 70 pp. 291-299.
- HANSON, Susan & JOHNSTON, Ibipo (1985) "Gender differences in work-trip length: explanations and implications" in Urban Geography, 6 (3); pp. 193-219.
- HANSON, Susan & MONK, Janice (1982) "On not excluding half of the human in geography" in Professional Geographer, 34 (1); pp. 11-23.
- HARDING, Sandra (ed.) (1987) Feminism and methodology. Bloomington, Indiana University Press.
- HASSARD, John (ed.) (1990) The Sociology of Time London, Macmillan.

- HENCKEL, Dietrich (1997) "Cityrhythms" in Séminaire international "L'organisation des temps de la ville. État des recherches et expérimentations en Europe", Paris, 17-18 de gener 1997.
- HERBERT, D.T. & JOHNSTON, R.J. (1979) Geography and the urban environment Chichester, John Wiley & Sons
- INITS (1989) Reconeixement territorial, econòmic i social de Sants-Montjuïc Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Text mecanografiat.
- INSTITUT D'ESTUDIS METROPOLITANS DE BARCELONA (1990) Enquesta de la Regió Metropolitana 1990. Condicions de vida i hàbits de la població. Informe General Bellaterra, Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona
- INSTITUT D'ESTUDIS METROPOLITANS DE BARCELONA (1995) "La ciutat i el comerç" in Papers, 22.
- INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA (1995a) Encuesta Sociodemográfica 1991. Principales Resultados , Tomo I, Madrid, INE.
- INTERNATIONAL GEOGRAPHICAL UNION (1996) 28th International Geographical Congress. The Hague August 4-10 1996. Land, Sea and Human Effort. Final Program The Hague, International Geographical Union.
- INTERNATIONAL JOURNAL OF URBAN AND REGIONAL RESEARCH (1978) "Women and the city" in International Journal of Urban and Regional Research, 2 (3).
- IZQUIERDO, Jesusa (1988) La desigualdad de las mujeres en el uso del tiempo Madrid, Instituto de la Mujer.
- IZQUIERDO, M.Jesús (1990a) La interdependència de les activitats domèstiques i el treball remunerat Barcelona, Parlament de Catalunya.
- IZQUIERDO, M.Jesús (1990b) La intervenció social integrada a l'àrea de la dona al districte de Sants-Montjuïc Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Universitat Autònoma de Barcelona. Text mecanografiat.
- JOHNSON, James H. (1974) Geografía urbana Vilassar de Mar, Oikos-Tau.

- JOHNSTON, R.J. (1986) On human Geography Oxford, Blackwell.
- JOHNSTON, R.J.; GREGORY, Derek & SMITH, David M. (ed.) (1990;1a ed. 1986) The Dictionary of Human Geography Oxford, Blackwell.
- JOHNSTON-ANUMONWO, Ibipo (1988) "The journey to work and occupational segregation" in Urban Geography, 9 (2); pp. 138-154.
- KARSTEN, Lia (1995) "El paper actiu de les dones en la creació de llocs d'esbarjo: sobre la identitat, les xarxes de relació i el canvi" in Documents d'Anàlisi Geogràfica, 26 pp. 123-133.
- KATZ, Cindi & MONK, Janice (eds.) (1993) Full circles London, Routledge.
- KELLERMAN, Aharon (1981) "Time-space approaches and regional study" in Tijdschrift voor Economische en Sociale Geography, 72 pp. 17-27
- KELLERMAN, Aharon (1989) Time, Space and Society: Geographical Societal Perspectives Dordrecht, Kluwe Academic Publishers.
- KNOX, Paul L. (1994) Urbanization. An introduction to Urban Geography Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- KRAVARITOU, Y. & HUFTON, O. (1997) Gender and Use of the Time London, Kluwer Law International. En curs de publicació.
- LAWSON, Victoria (1995) "The politics of difference: examining the quantitative/qualitative dualism in post-structuralist feminist research" in Professional Geographer, 47 (4); pp. 449-457.
- LECCARDI, Carmen (1996) "Rethinking Social Time: Feminist Perspectives" in Time & Society, 5 (2); pp. 169-186.
- LEMEL, Yannick (1984) "Emplois du temps et activités ménagères" in Anée sociologique, (34); pp. 29-42
- LEWIS, J.D. & WEIGERT, A.J. (1992, original 1981) "Estructura y significado del tiempo social" in RAMOS TORRE, Ramon (ed.) Tiempo y sociedad Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas & Siglo XXI; pp. 89-131.

- LEY, David (1988) "Interpretive Social Research in the Inner City" in EYLES, John (ed.) Research in Human Geography Oxford, Blackwell; pp.121-138.
- LITTLE, Jo; PEAKE, Linda & RICHARDSON, Pat (ed.) (1988) Women in Cities. Gender and the urban environment London, MacMillan.
- MARC UNITARI DE LA COMUNITAT EDUCATIVA (1993) "Per una horari i jornada escolar pedagògicament positius, laboralment raonables i soaiclament satisfactoris" in Bulletí informatiu Marc Unitari de la Comunitat Educativa, (2); pp. 1-8.
- MARTENSON, Solveig (1977) "Childhood interaction and temporal organization" in Economic Geography, 53 (2); pp. 99-125.
- MATTINGLY, Doreen & FALCONER-AL-HINDI, Karen (1995) "Should women count ? A context for the debate" in Professional Geographer, 47 (4); pp.427-435.
- McDOWELL, L. (1983) "Towards an understanding of the gender division of urban space" in Environment and Planning, 1 pp. 59-72.
- McDOWELL, Linda (1988) "Coming from the dark: feminist research in geography" in EYLES, John (ed.) Research in Human Geography Oxford, Blackwell; pp. 155-173.
- McDOWELL, Linda (1992) "Doing gender: feminism, feminists and research methods in human geography" in Transactions of the Institute of British Geographers, 17 pp. 399-416.
- McDOWELL, Linda (1993) "Space, place and gender relations: Part I. Feminist empiricism and the geography of social relations" in Progress in Human Geography, 17 (2); pp. 157-179.
- McLAFFERTY, Sara L. (1995) "Counting Women" in Professional Geographer, 47 (4); pp. 436-442.
- MENDIZÀBAL I RIERA, Enric (1993) "El temps en geografia humana" (ed.) Professor Lluís Casassas. Geografia i Territori Barcelona, Universitat de Barcelona; pp. 53-61.
- MENDIZÀBAL i RIERA, Enric (1996) L'ús temporal del territori: l'exemple dels habitants de la regió metropolitana de Barcelona Bellaterra, Tesi de doctorat, Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.

- MERENNE, Émile (1990) Dictionnaire des termes géographiques Bruxelles, Hatier
- MIGUÉLEZ, F. & TORNS, T. (1990) Enquesta de la Regió Metropolitana 1990. Condicions de vida i hàbits de la població. Treball, condicions econòmiques i formes de consum. Vol. 2 de l'Informe General. Bellaterra, Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona.
- MINISTERIO DE TRABAJO Y ASUNTOS SOCIALES (1996) Boletín de Estadísticas Laborales nº134, Junio 1996, Madrid, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- MONK, Janice (1994) "Place matters: Comparative international perspectives on feminist geography" in Professional Geographer, 46 pp. 277-88.
- MUCCHIELLI, Alex (1991) Les méthodes qualitatives Paris, Presses Universitaires de France
- NOGUÉ I FONT, Joan (1985) Una lectura geogràfico-humanista del paisatge de la Garrotxa Girona, Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona.
- NOWOTNY, Helga (1993, original alemany 1989) Tempo privato. Origine e struttura del concetto di tempo Bologna, Il Mulino.
- OCDE (1995a) La flexibilité du temps de travail. Négotiations collectives et intervention de l'état Paris, OCDE.
- OCDE (1995b) Les femmes et la ville Paris, OCDE.
- OFFE, Claus; HEINZE, Rof & BRALEY, Alan (1992) Beyond employment: time, work and the informal economy Cambridge, Polity Press.
- PALM, Risa & PRED, Allan R. (1985, original 1974) "Una perspectiva geogràfico-temporal de los problemas de desigualdad de las mujeres" in GARCIA RAMON, M.Dolors (ed.) Teoría y método en geografía humana Barcelona, Ariel; pp. 107-131.
- PAOLUCCI, Gabriella (1989) "Forme del tempo urbano" in Democrazia e diritto, 4-5 pp. 223-234
- PAOLUCCI, Gabriella (1993a) "Nuove tecnologie produttive: nuove libertà ?" in Democrazia e diritto, 3 pp. 179-203.

- PAOLUCCI, Gabriella (1993b) "Orari di lavoro e doppia presenza. Un'indagine sui tempi quotidiani delle donne." in GURRIERI, Giovanna & PAOLUCCI, Gabriella (ed.) Insieme/Contro. Cittadinanza, uguaglianza e solidarietà nei sistemi di welfare. Firenze, Centro Editoriale Toscano; pp. 161-190.
- PAOLUCCI, Gabriella (1996) "The Changing Dynamics of Working Time" in Time & Society, 5 (2); pp. 145-167.
- PARKES, D. & THRIFT, N. (1980) Times, spaces and places. A Chronogeographic Perspective Chichester, John Wiley & Sons.
- PARLAMENTO EUROPEO (1996) "Informe sobre la reducción del tiempo de trabajo" in Documentos de Sesión, A4-0207/96.
- PENNACCHI, Laura (1990) "El símbolo dividido" in Mientras tanto, 42 pp. 53-57
- PILE, Steven (1991) "Practising interpretative geography" in Transactions of the Institute of British Geographers, 16 (4); pp. 458-469
- PINCH, Steven & STOREY, Angele (1992) "Who does what, where?: a household survey of the division of domestic labour in Southampton" in Area, 24 (1); pp. 5-12.
- PLA ESTRATÈGIC BARCELONA 2000 (1995) Qüestionari de l'Associació Pla Estratègic Barcelona 2000 per desenvolupar el pla de qualitat de Barcelona. Resultats provisionals, Barcelona, Associació Pla Estratègic Barcelona 2000. Document mecanografiat.
- PRATS, M. (1995) "Els temps de les dones i els temps de les ciutats. Un estudi de cas a la ciutat de Barcelona" in Documents d'Anàlisi Geogràfica, 26 pp. 323-328.
- PRATS, M.; GARCIA RAMON, M.D. & CÁNOVES, G. (1995) "El uso del tiempo en la ciudad. Un enfoque cualitativo y de género" in Anales de Geografía de la Universidad Complutense, 14; pp. 63-78.
- PRATS, M.; GARCIA RAMON, M.D. & CÁNOVES, G. (1996) "Els temps de la vida quotidiana de les dones de Barcelona" in Barcelona Societat, 5 pp. 105-109.

- PRED, Allan (1977) "The choreography of existence: coments on Hägerstrand's time-geography and its usefulness" in Economic geography, 53 (2); pp. 207-221.
- PRED, Allan (1984) "Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time-Geography of Becoming Places" in Annals of the Association of American Geographers, 74 (2); pp. 279-297.
- PRISTINGER, Flavia (1985) "Profili e percorsi del lavoro femminile" in BIMBI, Franca & PRISTINGER, Franca (ed.) Profili sovrapposti Milano, Angeli; pp. 93-146.
- RAMOS TORRE, Ramón (1990) Cronos dividido. Uso del tiempo y desigualdad entre mujeres y hombres en España Madrid, Instituto de la Mujer. Ministerio de Asuntos Sociales.
- RAMOS TORRE, Ramón (1992) (ed.) Tiempo y Sociedad Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas & Siglo XXI.
- RANDLE, Patricio H. (1965) "El tema del tiempo. Cambio y movimiento en el espacio geográfico." in Estudios Geográficos, 98 pp. 21-40.
- RAVAIOLI, Carla (1986) Tempo da vendere. Tempo da usare. Lavoro produttivo e lavoro riproduttivo nella società microelettronica Milano, Franco Angeli.
- REALE, Paola (1988) Tempo e identità Milano, Franco Angeli
- RIERA, P. et al. (1990) Enquesta de la Regió Metropolitana 1990. Condicions de vida i hàbits de la població Característiques de l'habitatge, la mobilitat i la percepció del territori. Vol. 3 de l'Informe General. Bellaterra, Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona.
- RIGAUDIAT, Jacques (1993) Réduire le temps de travail Paris, Syros.
- RILEY, Judit (1990) Getting the most from your data. A handbook of practical ideas on how to analyse qualitative data Bristol, Technical and Educational Services Ltd.
- RINALDI, Alfonsina (1991) "Tempo e orari nella città: l'esperienza di Modena" in Prisma, 23, pp. 43-57.

- ROSE, Damaris (1993a) "On feminism, method and methods in human geography: an idiosyncratic overview" in The Canadian Geographer, 37 (1); pp. 57-61.
- ROSE, Gillian (1993b) Feminism & Geography Cambridge, Polity Press.
- ROSENBLOOM, Sandra (1989) "Differences by sex in the home-to-work travel patterns of married parents in two major metropolitan areas" in Espace, Population, Sociétés, 1 pp. 65-76.
- ROTENBERG, Robert (1992) Time and order in metropolitan Vienna Washington, Smithsonian Institution Press
- SABATÉ, Ana (1985) "La mujer en la investigación geográfica" in Anales de Geografía de la Universidad Complutense, 4 pp. 275-282.
- SABATÉ, Ana; RODRÍGUEZ, Juana M^a & DÍAZ, Mª Ángeles (1995) Mujeres, espacio y sociedad. Hacia una geografía del género Madrid, Síntesis.
- SABBADINI, Linda Laura & PALOMBA, Rosella (1995) Tiempos diversos. El uso del tiempo de hombres y mujeres en la Italia de hoy. Roma, Instituto Nacional de Estadística.
- SARACENO, Chiara (1991) "Ciclo di vita/corso di vita" in BALBO, Laura (ed.) Tempi di vita Milano, Feltrinelli; pp. 33-37.
- SCARPONI, Stefania (1990) "La proposta di legge sui tempi" Cambiare i tempi di vita Roma, ITER; pp. 57-65.
- SECCION FEMENINA NACIONAL DEL PCI (1990) "El tiempo: las razones de una elección" in Mientras tanto, (42); pp. 45-51
- SEVILLA, Julia (1992) "El tiempo: elemento de cambio para la mujer" in Asparkía. Investigación feminista., 1 pp. 99-110
- SHAW, Susan (1991) "Research Note: Women's leisure time-using time budget data to examine current trends and future predictions" in Leisure Studies, 10 (2); pp. 171-181.
- SHELTON, Beth Anne & FIRESTONE, Juanita (1988b) "Time constraints on men and women: linking household labor to paid labor" in Sociology and social research, 72 (2); pp. 102-105

- SHELTON, Beth Anne (1990) "The Distribution of Household Tasks: Does Wife's Employment Status Make a Difference?" in Journal of Family Issues, 11 (2); pp. 115-135.
- SILVERMAN, David (1993) Interpreting qualitative data. Methods for analysing talk, text and interaction London, Sage.
- SIMONSEN, Kirsten (1995) "Família i vida urbana" in Documents d'Anàlisi Geogràfica, 26 pp. 179-190.
- SMALL, Lohn & WITHERICK, Michael (1987) A modern dictionary of geography London, Edward Arnold
- SOROKIN, Pitrim & MERTON, Robert K. (1992, original 1937) "El tiempo social: un análisis metodológico" in RAMOS TORRE, Ramón (ed.) Tiempo y sociedad Madrid, Siglo XXI; pp. 73-87.
- SPAIN, Daphne (1992) Gendered Spaces Chapel Hill, The University of North Carolina Press
- SUBIRATS, M. et al. (1990) Enquesta de la Regió Metropolitana 1990. Condicions de vida i hàbits de la població. Educació, llengua i hàbits culturals. Vol. 4 de l'Informe General. Bellaterra, Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona
- SUBIRATS, M., MASATS, M. & CARRASQUER, P. (1992) Les condicions de vida de les dones a la ciutat de Barcelona Barcelona, Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona.
- SUBIRATS, Marina (1993) "Les dones, present i futur" in Iniciativa i Treball, 26 pp. 23-26
- SZALAI, Alexander (1972) The use of time, daily activities of urban and suburban populations in twelve countries The Hague, Mouton.
- TABBONI, Simonetta (1989) La rappresentazione sociale del tempo Milano, Franco Angeli.
- TABBONI, Simonetta (1990) Tempo e società Milano, Franco Angeli.
- TADDÉI, Dominique (1992) "Le temps de travail dans les services" in Futuribles, 165-166 pp. 205-214.

- TAYLOR, S.J. & BOGDAN, R. (1992) Introducción a los métodos cualitativos de investigación Barcelona, Paidós.
- TEMPIA, Anna (1991) "Desincronizzazione" in BALBO, Laura (ed.) Tempi di vita Milano, Feltrinelli; pp. 48-52.
- THRIFT, N.J. (1977) "Time and Theory in Geography" in Progress in Human Geography, 1 (3); pp. 413-457.
- THRIFT, Nigel & PRED, Allan (1981) "Time-geography: a new beginning" in Progress in Human Geography, 5 (2); pp. 277-286.
- TIVERS, Jacqueline (1985) Women attached. The daily lives of women with young children London, Croom Helm.
- TIVERS, Jacqueline (1988) "Women with young children: constraints on activities in the urban environment" in LITTLE, Jo, PEAKE, Linda & RICHARDSON, Pat (ed.) Women in cities London, Macmillan; pp. 84-97.
- TORNQVIST, Gunnar (1977) "The geography of economic activities: Some critical viewpoints on theory and application" in Economic Geography, 53 (2); pp. 153-162.
- TUAN, Yi-Fu (1978) "Space, Time, Place: A Humanistic Frame" in CARLSTEIN, T.; PARKES, D. & THRIFT, N. (ed.) Timing Space and Spacing Time. Making Sense of Time London, Arnold; pp. 7-16.
- UNWIN, Tim (1995) El lugar de la geografía Madrid, Cátedra.
- URBAN GEOGRAPHY (1988) Urban Geography 9 (2).
- URRY, John (1985) "Social relations, space and time" in GREGORY, Derek & URRY, John (ed.) Social Relations and Spatial Structures London, Macmillan; pp. 20-29.
- VALLE, Teresa del (1991) "El espacio y el tiempo en las relaciones de género" in Kobie (Serie antropología cultural), V pp. 223-236
- VICARELLI, Giovanna (1991) "Strategie e tempi della vita quotidiana: una ricerca nella Marche" in Prisma, 23 pp. 77-82
- VINAY, Paola (1992) "Donne e flessibilità del lavoro, dalla economia informale alla riorganizzazione dei tempi" in Treballs de la Societat Catalana de Geografia, 32 pp. 189-205.

- WEKERLE, Gerda R. (1984) "A Women's Place in the City" in Antipode, 16 (3); pp. 11-19.
- WHITE, Michael (1989) Reducción de la jornada de trabajo. Posibilidades y perspectivas Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- WOMEN AND GEOGRAPHY STUDY GROUP OF THE INSTITUTE OF BRITISH GEOGRAPHERS (1984) Geography and Gender. An introduction to feminist geography London, Hutchinson.
- ZELINSKY, W., HANSON, S. & MONK, J. (1982) "Women and geography: a review and prospectus" in Progress in Human Geography, 6 (3); pp. 317-366.
- ZERUBAVEL, Eviatar (1990, original 1979) "Private-time and Public-time" in HASSARD, John (ed.) The Sociology of Time London, Macmillan; pp. 168-177.
- ZERUBAVEL, Eviatar (1992, original 1981) "El calendario" in RAMOS TORRE, Ramón (ed.) Tiempo y sociedad Madrid, Siglo XXI; pp. 361-395.
- ZUZANEK, Jiri & SMALE, Bryan (1992) "Life Cycle Variations in Across-the-Week Allocation of Time to Selected Daily Activities" in Loisir et Societé, 15 (2); pp. 559-586.

Universitat Autònoma de Barcelona

Servei de Biblioteques

Reg. 1500492480

Sig. 7UAB / 3928

Ref. 12500

